

А.М.ШОҒҚОРОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИДА
БАДИИЙ ТАКРОР**

ТОШКЕНТ

А.М.ШОҒҚОРОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИДА
БАДИИЙ ТАҚРОР**

ТОШКЕНТ

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач _____

--	--

807
ш.81

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ЧИРЧИҚ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

А.М.ШОҒОРОВ

ЎЗБЕК ТИЛИДА
БАДИИЙ ТАКРОР

(Миртемир шеърятти мисолида)

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
ОЛИЙ ВА О'РТА МАХСУС ТА'ЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ЧИРЧИҚ
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
АХБОРОТ RESURS MARKAZI

ТОШКЕНТ – 2019

1756

УЎК: 801.671.5:821.521.133-1
КБК 83.3(5Ў)
Ш 81

Ш 81 А.М.Шофқоров. Ўзбек тилида бадний такрор. –Т.:
«Fan va texnologiya», 2019, 120 бет.

ISBN 978-9943-5676-8-9

Монографияда бадний матндаги тасвирий воситаларнинг хусусан, Миртемир шеърятидаги такрорларнинг семантик-стилистик хусусиятлари ёритилган.

Шунингдек, Миртемир шеъряти матндаги бадний такрорларнинг турлари аниқланиб, уларни фонетик, лексик, грамматик кесимда таҳлил қилиш орқали мазкур тасвирий воситанинг поэтик вазифани амалга оширишдаги хизматлари аниқ далиллар асосида кўрсатиб берилган.

Ушбу монография тилшунослик йўналишида илмий тадқиқот ишлари билан шуғулланувчилар, магистрант ва бакалаврият талабалари учун муҳим манба сифатида хизмат қила олади.

***

The monograph illustrates the semantic-stylistic features of artistic texts, in particular the repertoire of Mirtemir poetry.

In the monograph the types of artistic repercussions in the text of Mirtemir poetry are identified and analyzed in phonetic, lexic, and grammatical sections, and the services of the present invention in the fulfillment of poetic function are clearly demonstrated.

This monograph can serve as an important source for researchers, masters and bachelors in linguistics.

УЎК: 801.671.5:821.521.133-1
КБК 83.3(5Ў)

Масъул муҳаррир:

Р. Расулов – филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Б. Менглиев – филология фанлари доктори, профессор;
У. Ходжамқулов – филология фанлари номзоди.

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти Ўқув-услубий кенгашининг 2019 йил 30 январдаги 1/10-сонли қарори билан нашр этилди.

ISBN 978-9943-5676-8-9

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2019

К И Р И Ш

Тил жамиятда кишилар ўртасидаги муносабатни таъминлайди, маълум ахборотларни етказди. Шунингдек, киши руҳиятига таъсир этади, эстетик завқ беради ва маданий тараққиёт билан боғлиқ ҳолда ривожланиб боради. Биринчи Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: "...ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни, Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиз"¹. Зеро, "Миллий руҳни шакллантирадиган, мунтазам мустаҳкамлайдиган, унинг ардоқ билан авайлаб-асралишига имкон берадиган энг одил омил она тилидир. Тил халқ, миллат руҳининг бетакрор ва ҳеч бир замон хира тортмас кўзгусидир. Ҳар бир тилда шу тил эгаси бўлган миллатнинг саяжияси, руҳияти акс этади"².

Ҳар қандай адиб ижодини илмий жиҳатдан ўрганиш фақат адабиётшуносликнинг ўрганиш объекти бўлиб қолмай, тилшуносликнинг ҳам бевосита ўрганиш объектидир. "Индивидуал услубни ўрганиш асар матнини тилшунослик ва адабиётшунослик нуқтаи назаридан батафсил таҳлил қилиш ҳамда ёзувчининг хусусий лисоний фаолиятини аниқлаш учун муҳимдир. Бу турдаги таҳлил ҳар бир муаллифнинг тил тизимидан фойдаланиш услубини аниқлаш, унинг асар ғоявий мазмунини ёритишда, воқеликни бадний баён қилишда тил воситаларини қўллаш маҳоратини ўрганиш учун хизмат қилади"³. Бу эса адиб ижодини филологик нуқтаи назардан ўрганишни тақозо этади. "Бадний матн бадний-эстетик бутунлик сифатида ниҳоятда мураккаб, серқатлам ҳодиса. Бадний матнда ифодаланган асосий ғоя-фикр-мазмунни тушуниш шунчаки иш эмас, балки анча қийин ва мураккаб ижодий жараёндир. Бадний асарда мутлақо ўзига хос, гоҳ очик, гоҳ яширин тарзда намоён бўладиган мазмуннинг маъносини тўғри англаш маънавий-маданий, ақлий-ҳиссий ва лисоний-эстетик фаолият натижасида мумкин бўлади"⁴. Бунда, асосан, ижодкорнинг

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: "Маънавият", 2008. – Б. 87.

² Махмудов Н. Тил. – Т.: Ёзувчи, 1998. – Б. 11-12.

³ Боймирзаева С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – Б. 8.

⁴ Юлдашев М. Бадний матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Т.: 2009. – Б. 3-4.

тилдан фойдаланиш маҳорати, ўзига хос топилмалар ярата олиши, бадий санъатлар ва тасвирий воситаларни тўғри ва ўз ўрнида қўллаш олиши кабилар диққат марказида бўлади. Бугунги кунгача ўзбек тилшунослиги катта ютуқларга эришди. Жумладан, поэтик нутқнинг тил хусусиятларини ўрганиш юзасидан ҳам кенг қамровли изланишлар олиб борилди ва кўплаб илмий тадқиқотлар яратилди¹.

Бадий асар тили ва индивидуал услубни ўрганиш муайян ёзувчи ёки шоирнинг тил бирликларидан фойдаланишдаги маҳоратини белгилашдан иборат. “Бадий асар тили бадийнинг ўрганиш ўзбек тилшунослигининг ҳам ҳозирги кундаги мунозарали ва долзарб масалаларидан биридир. Бугунги кунда бадий ижодкорлар маҳоратини белгилаш унинг тил унсурларидан фойдаланиш борасидаги моҳирлиги мезони билан ҳам бевосита боғлиқ эканлиги яққол намоён бўлмоқда”². Бадий нутқ образли нутқдир. Ижодкор бадий асарда сўз воситасида образ яратади. Шунинг учун ҳам бадий санъатларнинг, тасвирий воситаларнинг маҳорат билан қўлланиши асарнинг бадийлигини таъминлайди. Бадий санъатларнинг юзага келиши тилнинг услубий имкониятлари билан боғлиқ. Шу сабабли бадий санъатларнинг тадқиқ

этилиши тилшуносликнинг ҳам энг муҳим ўрганиш объектидир. Бадий санъатлар адабиётшуносликда, асосан, ўзбек мумтоз адабиёти матнлари асосида кенгрок тадқиқ этилган бўлиб¹, уларнинг лисоний ва стилистик хусусиятлари ўзбек тилшунослигида нисбатан кам ўрганилган.

Бадий асарда қўлланган тил бирликлари бошқа услублардагига нисбатан услубий вазифа бажариши, эмоционал-экспрессивлик вазифасининг юқорилиги билан фарқланиб туради. Бу бадий асар матнидаги бадий тасвирий воситаларнинг ўзига хос семантик-стилистик хусусиятларини келтириб чиқаради. Бадий тасвирий воситаларнинг бадий матндаги услубий вазифаси алоҳида ўрганишни тақозо этади. “Муайян бадий тасвир воситаларини ўрганиш ёзувчининг бадий тил маҳоратини, халқ тилидаги ифода воситаларининг бойлигини кўрсатиш имконини беради”². Ҳар бир ёзувчи ёки шоир тил воситаларидан ўзига хос шаклда фойдаланиб, индивидуал услубини яратади. “Ҳар бир даврда ижод этган шоир ва ёзувчилар, ҳатто бир даврда яшаган ижодкорларнинг ҳам сўзга, тилга муносабати бир хил эмас”³.

Тасвирий воситалардан бадий нутқда таъсирчанликни ошириш, образлиликни таъминлаш мақсадида қўлланади. “Бадий матнда қўлланувчи барча сўзлар тасвирий воситалар деб юритилади. Ана шу сўзлар ёрдамида адиблар асар мазмуни ва ғоясини китобхонга етказадилар, уларда шу тасвирланаётган воқеа-ҳодисага шахсий муносабат уйғотадилар.”⁴

Сўнгги йилларда ўзбек тилшунослигида поэтик нутқда қўлланган бадий тасвирий воситаларнинг лисоний, семантик, стилистик хусусиятларини ёритишга қаратилган бир қанча монографик тадқиқотлар яратилди⁵.

Г.Келдиёрова тадқиқотида Э.Воҳидов ижодида қўлланган антигезаларнинг лисоний хусусиятларини ёритган. Шунингдек, бу

¹ Шомаксудов А. Язык сатиры Мукими (Лексика и фразеология): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1956; Аҳмедов А. Фуркат поэзиясининг лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1960; Тўрабекова С. Гафур Ғулوم поэмаларининг тили ва стили ҳақида: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1961; Чориев Б. Гафур Ғулوم поэзияси лексикасининг айрим масалалари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Т., 1972; Ёриев Б. Язык поэзии М. Шайхзаде: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1979. – С. 22; Махматмуродов Ш. Язык «Дивана» Хамзы Хаким-заде Ниязи: Дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1981. – С. 191; Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка “Лисан ат-тайр” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – С. 19; Умурукулов Б. Лексические особенности современной узбекской поэтической речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1983. – С. 18; Бабаева С. Лексико-стилистикальные особенности поэзии Хамиды Алимджана: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1989. – С. 19; Рустамов М. Галовой девони тилининг лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Т., 1992. – Б. 141; Аҳмедов Ҳ. Ўзбек адабиётида насрий шър: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1995. – Б. 24; Рижиева Г. Шърятдаги гапларнинг актуал бўлишида анафоралар ўрни: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Т., 1999. – Б. 117; Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2000. – Б. 24; Келдиёрова Г. Ўзбек бадий нутқида антигеза (Э.Воҳидов шърятини мисолида): Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2000. – Б. 26; Мухаммаджонова Г. 80-Йиллар охири 90-Йиллар бошлари ўзбек шърятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 25; Тожибоев М. Мухаммад Шабобий девони тилининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 24; Шадиёва Д. Мухаммад Юсуф шърятини лингвопоэтикаси: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2007. – Б. 25; Туланова Н. Ҳозирги ўзбек шърятини бадий санъатларнинг лисоний-услубий таҳлили (Ш.Раҳмон, А.Ўқтам, И.Мирзо шърятини мисолида): Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б. 25; Хайдаров А. Бадий тасвирнинг фоностилистик воситалари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б. 22; Юлдашев М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Т., 2009. – Б. 48; Нормаматов С. Абдулла Авлоний шърятини лексикасининг маъновий-услубий хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2011. – Б. 25 ва бошқалар.

² Келдиёрова Г. Ўзбек бадий нутқида антигеза (Э.Воҳидов шърятини мисолида): Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2000. – Б. 3.

¹ Ҳожиаҳмедов А. Шърый санъатлар ва мумтоз кофия. – Т.: “Шарк”, 1998. – Б. 160; Ўша муаллиф. Мумтоз бадий тил маҳорати. – Т.: Шарк, 1999. – Б. 240; Исоқов Е. Навоний поэтикаси. – Т.: “Фан”, 1983. – Б. 168; Ўша муаллиф. Қайтарилган санъати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. – 2-сон. – Б. 83-87; Ўша муаллиф. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: “Зарқалом”, 2006. – Б. 128 ва бошқалар.

² Келдиёрова Г. Ўзбек бадий нутқида антигеза (Э.Воҳидов шърятини мисолида): Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2000. – Б. 3.

³ Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Т.: «Фан», 1977. – Б. 125.

⁴ Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Т.: «Ўқитувчи», 1995. – Б. 14.

⁵ Келдиёрова Г. Ўзбек бадий нутқида антигеза (Э.Воҳидов шърятини мисолида): Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2000. – Б. 26; Мухаммаджонова Г. 80-Йиллар охири 90-Йиллар бошлари ўзбек шърятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 25; Шадиёва Д. Мухаммад Юсуф шърятини лингвопоэтикаси: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2007. – Б. 25; Туланова Н. Ҳозирги ўзбек шърятини бадий санъатларнинг лисоний-услубий таҳлили (Ш.Раҳмон, А.Ўқтам, И.Мирзо шърятини мисолида): Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б. 25.

ишда Э.Воҳидовнинг антитезани шакллантириш борасидаги маҳорати очиб берилган.

Г.Муҳаммаджонова 80-йиллар охири 90-йиллар бошларида Муҳаммад Юсуф, Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Аъзам Ўктам, Иқбол Мирзо шеърятти лексикаси бадий тасвир воситаларининг бадий тилдаги ўзига хос ифодасини ижодкорнинг индивидуал маҳорати мисолида очиб берган.

Д.Шодиева Муҳаммад Юсуф шеъряттидаги такрорларни таҳлил қилар экан, бунда такрорни услубий восита сифатида контакт ва дистант ҳолдаги такрорларга бўлиб ўрганган. Тадқиқотчи Муҳаммад Юсуфнинг антитеза, синонимия, мақол ва иборалардан, шунингдек, такрордан фойдаланиш маҳоратини тадқиқ қилган ва индивидуал окказионализмларнинг лингвопоэтик хусусиятларини ёритган. Муаллиф ушбу тадқиқоти асосида такрор ҳақида шундай хулосага келган: “Такрор Муҳаммад Юсуф шеърларида етакчи синтактик фигура даражасига кўтарилган бўлиб, у шеърда таъкид, илтимос, ўтинч, сўроқ, санаш маъноларини кучайтириш, даражалаш, муболагани бўрттириш, тасвирни янада теранлаштириш, қиёслаш каби турли вазифаларни адо этади. Такрорлар мисраларда жойлашуви ҳамда қайтарилиш сонига кўра турлича бўлиб, улар контакт ҳолатда ва дистант ҳолатда қўлланган”¹.

Н.Тўланованинг диссертацион ишида ҳозирги ўзбек шеъряттидаги бадий санъатларнинг лисоний-услубий хусусиятлари Шавкат Раҳмон, Аъзам Ўктам, Иқбол Мирзолар шеърятти асосида тадқиқ этилган. Унинг таъкидига кўра: “Бадий санъат кўринишларини бир неча адибларнинг асари мисолида тадқиқ қилиш уларнинг ҳар бирининг бадий-лисоний маҳоратини очишга ёрдам берса, иккинчи томондан, уларнинг бу борадаги изланишларини қиёслаш асосида баҳолашга имкон беради. Бундай кузатишлар тили тадқиқ қилинаётган шоирларда қисман муштарак хусусиятларни белгилашга имкон берса, пировардида уларнинг оригинал хусусиятларини ёритишга йўл очади”².

Такрор санъати ва такрор услубий воситасини ўрганиш юзасидан ўзбек тилшунослигида бир қанча тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, бадий асар матнида, поэтик нутқда

қўлланган такрорнинг услубий хусусиятларини кенг ва фундаментал равишда тадқиқ қилиш бугунги ўзбек лингвостилистикасининг энг долзарб муаммоларидан биридир. “Дарҳақиқат, ўзбек шеър тузилиши (бармоқ ва аруз шеър тизимлари) мезонларини белгилашда ва, хусусан, поэтик нутқда бадий такрорлар катта роль ўйнайди. Умуман айтганда, поэтик ғояни ўзида ифодаловчи товуш, сўз, сўз бирикмаси: мисра, байт, банднинг шеър қурилмасидан муайян қонуният асосидаги такроридан тузилган фонетик, лексик, морфологик, синтактик нутқ обороти бадий такрорлар деб юритилади”¹. Бадий такрорларсиз шеър мусиқийлигини, ритмини, вазнини, қофия санъатини тасаввур қилиб бўлмайди. Такрорлар поэтик тилнинг образли тасвир воситалари ва шеър тузилиши унсурлари билан узвий бирликдагина ўз вазифасини ўтай олади.

Такрор ҳақида гап борар экан, луғавий-нутқий ҳодиса бўлган такрор (такрорий сўз)ни бадий усул, бадий санъат тури бўлган такрордан фарқлаш лозим бўлади. Такрорий сўз лексема характериға эга бўлиб, асосан, номинатив вазифа бажаради ва нутқда бирор воқеа-ҳодиса, ҳаракатнинг миқдорий кўплигини англатади: *кула-кула сўзлади, тўда-тўда бўлиб келди, ишлай-ишлай чарчади*. Такрорий сўз ўзбек тилшунослигида З.Ўринбоев² ва М.Бўронова³лар томонидан махсус тадқиқ қилинган.

Такрорий сўз билан такрорлаш усули коммуникатив вазифаси, маъно ва структураси, матнда қўлланиш хусусиятларига кўра фарқланади. Такрорий сўз лексема, яъни битта сўз ёнма-ён қайтарилади, такрорланади. Такрорий сўз айнан бир сўзнинг икки бор талаффуз қилинишидан юзага келади, бундай сўзлар орасига дефис қўйилади, талаффузда энгил пауза билан ажралади. Такрорий сўз ҳам бадий тилда маълум услубий вазифа бажаради, аммо бу тип сўзларнинг асосий вазифаси миқдоран кўплик ифодаловчи сўз шаклини юзага келтириш ва унинг номи бўлиб келишидир. Бадий усул, бадий санъат сирасидаги такрорлар нутқ (матн)да турли ўринларда келади. Бадий такрор вазифасида асосий восита товуш, сўз, сўз бирикмаси, маълум ибора, гап, ҳатто бутун бир мисра (мисралар) бўлиши мумкин. Бадий такрор нутқда

¹ Шадиева Д. Муҳаммад Юсуф шеърятти лингвопоэтикаси: Филол. фанлари номводи ... дисс. автореф. – Т., 2007. – Б. 21.

² Тўланова Н. Ҳозирги ўзбек шеъряттида бадий санъатларнинг лисоний-услубий таҳлили (Ш.Раҳмон, А.Ўктам, И.Мирзо шеърятти мисолида): Филол. фанлари номводи ... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б. 17.

¹ Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2001. – Б. 93.

² Уринбаев З. Лингвистическая природа редупликаций в современном узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – С. 18.

³ Буранова М. Структурно-семантические особенности редупликативных слов в английском и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – С. 18.

бадий-услубий, эмоционал-экспрессив, бадий-эстетик, образлилик вазифаларини ўтайди. Такрорий сўз ўз характерига кўра лексема (сўз)га яқин туради, такрор эса синтактик ва фразеологик бирликларга мансубдир ва б.

Такрорий сўзларни ўрганишга бағишланган тадқиқотларда такрорий сўзларни бадий-услубий такрорлардан фарқлашга оид фикрлар учрайди. Масалан, З.Ўринбоев бу масалага оид кузатишларини яқунлаб чизмага туширар экан такрорий сўзни бадий-услубий такрордан фарқлайди ва унга тавтология, плеоназм, параллеллар (параллелизм), қофия (рифма) ва радиф киришини таъкидлайди¹. З.Ўринбоев тадқиқотида тилдаги такрор ҳодисаси (редупликация), унинг кўринишлари, такрорий сўзларнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари ўрганилган. Ушбу тадқиқотда ўзбек тилидаги такрорий сўзлар лексик ва морфологик сатҳларда кенг таҳлил қилинган². Ўзбек тилидаги такрорий сўзлар инглиз тилидаги ана шундай материал билан қиёсланган ҳолда М.Бўронова томонидан ҳам амалга оширилган³.

Такрорга оид баъзи мулоҳазалар И.Мирзаев, С.Бобоева, Г.Рихсиевалар тадқиқотида ҳам учрайди. И.Мирзаев ишида такрор бирликлар қофия билан боғлиқ ҳолда таҳлил этилган. Бунда аллитерация ва ассонанс каби воситаларнинг қофияни юзага келтиришда асосий восита эканлиги кўрсатилган⁴. С.Бобоева тадқиқотида жуфт ва такрорий сўзларнинг Ҳ.Олимжон шеъротидаги хусусиятлари ҳақида қисман тўхталиб ўтилган⁵. Г.Рихсиева такрорнинг шаклларида бири бўлган анафорани гапларнинг актуал бўлинишига боғлаб ўрганган⁶.

Юқорида кўрсатилган тадқиқотларда такрор ҳодисаси лингвистик ва лингвопозитик планда тадқиқ этилган. Бадий тасвирий восита сифатида ўрганилганида ҳам кўпроқ маълум бир давр билан боғлиқ ҳолда ёритилган. Ваҳоланки, ижодкорнинг такрордан фойдаланиши, унга услубий маъно юклай олиш маҳорати ўзига хос бўлиб, бу эса ҳар бир ижодкорнинг бадий

тасвирий воситаларни қўллаш олиш маҳоратини алоҳида тадқиқот объекти сифатида таҳлил қилишни тақозо этади.

Ҳар бир бадий тасвирий воситадан ёзувчи ёки шоир ўз ижодида унумли фойдаланади. “Шеърят тили тадқиқ қилинганда унинг ўзига хос хусусиятлари алоҳида эътиборга олинади, яъни поэзия тилининг адабий жинслар ва поэтик жанрлар, мусиқийлик, стилистик воситалари, морфология ва синтаксис билан боғлиқ бўлган ўзига хосликлари қайд қилинади”¹. Такрор ҳам бадий асарда, хусусан, шеърятда кўп қўлланидиган услубий воситалардан биридир.

“Такрор – стилистик кўринишлардан бири бўлиб, бир сўзни ёки бир неча сўзни, баъзан эса маълум сатрни атайин қайтариш”². Аслида такрор ҳамма услубларда ҳам қўлланади. “Чунки ҳар бир услубда маънони таъкидлаб, алоҳида ажратиб, баъзан бўрттириб кўрсатишга маълум ўринларда диққатни жалб қилишга эҳтиёж бор. Бу эҳтиёжни қондириш учун кўпчилик томонидан осон қабул қилинадиган, фикр юритилаётган соҳада ёки кундалик турмушда фаол ишлатиладиган тил бирликлари такрорий қўлланади”³. Лекин бадий асардаги такрорлар эмоционал-экспрессивлиги, стилистик хусусиятлари, бадий-эстетик қиммати, образлилиги билан фарқланиб туради, ижодкорнинг ўзига хос услубини келтириб чиқаради. Айниқса, поэтик нутқда такрорнинг ўзига хос стилистик хусусиятлари мавжуд бўлиб, бу шеърятдаги ўзига хосликларни намоён қилади ҳамда тадқиқ этиш заруратини келтириб чиқаради. Такрор ҳодисаси ўзбек тилшунослигида жуда кам ўрганилган.

XX аср ўзбек адабиётининг йирик вакилларида бири Миртемир ижодида такрор бадий тасвирий воситаси мана шундай мақсадларга, шоирнинг индивидуал услубини яратишга хизмат қилган. Миртемир лирикасидаги такрорларнинг қўлланиши, уларнинг маъно аниқлаши ва услубий восита сифатида намоён бўлиши каби ҳодисалар шоир ижодини монографик тадқиқ этиш имконини яратади.

Ўзбек адабиётшунослигида Миртемир ижоди, унинг бадий маҳорати, асарларининг бадий-эстетик фазилатлари Т.Жалолов, О.Шарафиддинов, С.Мирзаев, И.Ғафуровларнинг адабий портрет-

¹ Адабиёт назарияси. Адабий асар. Биринчи жилд. – Т.: Фан, 1978. – Б. 355.

² Адабиётшунослик терминлари лугати / Тузувчилар: Ҳ.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. – Т.: Ўқитувчи, 1967. – Б. 300.

³ Каримов С. Бадиий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУ, 1994. – Б. 54.

¹ Уринбаев З. Лингвистическая природа редупликаций в современном узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – С. 6.

² Уринбаев З. Келтирилган автореферат. – С. 18.

³ Буранова М. Структурно-семантические особенности редупликативных слов в английском и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – С. 18.

⁴ Мирзаев И. Проблемы лингвопозитической интерпретации стихотворного текста: Автореф. дисс. ... доктора филол. наук. – Т., 1992. – С. 47.

⁵ Бабаева С. Лексико-стилистические особенности поэзии Хамиды Алимджана: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1989. – С. 19.

⁶ Рихсиева Г. Шеърятдаги гапларнинг актуал бўлинишида анафоралар ўрни: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1999. – Б. 25.

ларида¹ ёритиб берилган. Шунингдек, шоирнинг поэтик образ яратилишидаги ва сўз қўллашдаги ижодий маҳорати Қ.Азизов, Т.Халилов, Ғ.Мўминов ва У.Хўжамқуловлар тадқиқотларида² кенг ва атрофлича ёритилган. Қ.Азизов Миртемир ижодини даврларга бўлиб ўрганган бўлса, У.Хўжамқулов тадқиқотида сўзнинг поэтик талқини, бадиий асардаги ғоявий-бадиий вазифаси, образнинг ижтимоий-фалсафий маъно қирралари тадқиқ этилган. Шу билан бирга, ушбу тадқиқотда шоирнинг сўз қўллаш маҳоратидаги ўзига хос хусусиятларини, бадиий тасвирий воситалардан фойдаланишини, у яратган айрим поэтик образларнинг халқ ижодига муносабатини ўрганишга ҳам ҳаракат қилинган. Тадқиқотчи ёзади: “Миртемир ижоди услуб ва образ нуқтаи назаридан, бадиий тафаккур, сўз ва тасвирий воситалар жиҳатидан, фольклорга муносабат борасида йирик тадқиқотларга, қизиқарли баҳсларга асос бўла олади. Шоир шеърлятида бадиий сўз имкониятлари юксак ғоя учун хизмат қилади. У ҳеч қачон жимжимадорликка, сунъий ярқироқликка қизиқмайди. Айниқса, шоир ижодидаги сўз ва портрет, сўз ва пейзаж муносабатларининг тўлалигича асар ғоясига бўйсундирилиши диққатга сазовордир”³. Келтирилган тадқиқотларда шоир ижоди адабиётшунослик нуқтаи назардан таҳлил этилиб, уларда, асосан, Миртемирнинг образ яратиш маҳорати ёритилган. Аммо Миртемир шеърлятининг тил хусусиятлари деярли ўрганилмаган.

Миртемир шеърлятининг тил хусусиятлари Ф.Назиржонованинг шоир ижодини ўрганишга бағишланган илмий мақолаларида қисман ёритилган⁴. Ф.Назиржонова мақолаларида Миртемирнинг умумтуркий сўзлар, диалектизмлар, синонимлардан фойдаланиш маҳорати ҳақида фикр юритган ва шоир шеърлятидаги оригинал ибораларни белгилашга муваффақ бўлган. Жумладан,

¹ Шарофиддинов О. Миртемир / Замон. Қалб. Поэзия. – Т.: Ўзадабийнашр, 1962; Мирзаев С. Етук шоир // СамДУ Илмий асарлар. Янги серия, 127-нашр. – Самарқанд, 1963; Жалолов Т. Қўнғир мавжлар куйчиси / Яшасин табассум – Т.: Бадиий адабиёт, 1966; Ғафуров И. Она юрт куйчиси. – Т.: ЎзКП нашриёти, 1970.

² Азизов Қ. Поэзия Миртемира: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1966. – С. 29; Халилов Т. Миртемир маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б. 127; Мўминов Ғ. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида фольклорнинг роли. – Т.: “Фан”, 1985; Ходжамқулов У. Миртемир лирикасида сўз ва образ: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 25.

³ Ходжамқулов У. Миртемир лирикасида сўз ва образ: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 17.

⁴ Назиржонова Ф. Миртемир шеърлятида синонимларнинг қўлланиши // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – Т., 1975. – Б. 168-172; Ўша муаллиф. Миртемир шеърлятида диалектизмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1976. – 1-сон. – Б. 82-84; Ўша муаллиф. Миртемир поэзиясида умумтуркий лексик қатлам // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1978. – 1-сон. – Б. 70-71; Ўша муаллиф. Миртемир ижодига хос оригинал иборалар // Тилшунослик масалалари. – Т.: “Фан”, 1978. – Б. 199-203.

муаллиф адиб шеърлятидаги диалектизмларни ўрганар экан, Миртемир шеърлятида адабий тилда мавжуд бўлган сўзларга синоним бўладиган диалектизмлар қўлланганлигини, бу диалектизмлар асар мазмунининг таъсирчанлигини ва ифодалилигини таъминлашга хизмат қилганини таъкидлайди¹. Биз ушбу ишларга тадқиқотнинг кейинги саҳифаларида ўрни билан тўхталамиз.

Миртемир шеърляти сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра турларининг қўлланиши билангина эмас, балки услубий воситаларнинг қўлланиши, уларнинг стилистик маъно англантишига кўра ҳам характерлидир. Такрор – шеърлятда қадимдан фаол қўлланган бадиий тасвирий восита. Такрор халқ оғзаки ижоди ва ўзбек мумтоз адабиётида ҳам фаол қўлланиб, маълум маъновий-услубий вазифани бажариб келган.

Юқорида номи тилга олинган тадқиқотчиларнинг бадиий такрорнинг услубий, лингвопоэтик, лексик-семантик хусусиятлари ҳақида айтган фикрларининг кенгроқ таҳлилини беришга ҳаракат қиламиз.

С.Каримов бадиий тил (матн)нинг лисоний белгиларини тадқиқ қилар экан, бадиий тилда сўз санъати турларининг аҳамияти ҳақида тўхталади ва такрор ҳодисасининг моҳияти юзасидан куйидаги фикрларни билдиради: “Такрордан бошқа функционал услубларда ҳам фойдаланишни инкор этмаган ҳолда, унинг қўлланиш доираси бадиий услубда жиддий равишда кенгайиб боришини таъкидлаш ўринли бўлади. Бадиий асарда, барча стилистик воситаларда бўлгани каби, такрорнинг зиммасига ҳам нутқий воситаларга хос эмоционал бўёқ, алоҳида оҳанг, жозиба бериш вазифаси юкланади. Шунинг учун ҳам ижод жараёнида уларга мурожаат қилиш қаламкашдан махсус тайёргарликни талаб қилади ва ана шундай ижодий меҳнат меваси бўлган такрорларгина бадиий услуб учун чинакам стилистик усул сифатида хизмат қилади.

Лафзий санъатлардан бири сифатида такрор (такрир, мукаррир) адабиётимизда анъанавий характерга эга”².

Бадиий адабиёт тилига илмий ёндашиш масаласида ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигида янгича йўл тутишлар талаб этилмоқда. Масалан, Т.Қурбоновнинг фикрича: “Бадиий асар услубини биргина тил нуқтаи назардан белгилаш бир ёқламалikka

¹ Назиржонова Ф. Миртемир шеърлятида диалектизмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1976. – 1-сон. – Б. 83.

² Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Т., 1993. – Б. 38.

ларида¹ ёритиб берилган. Шунингдек, шоирнинг поэтик образ яратишдаги ва сўз қўллашдаги ижодий маҳорати Қ.Азизов, Т.Халилов, Ғ.Мўминов ва У.Хўжамқуловлар тадқиқотларида² кенг ва атрафлича ёритилган. Қ.Азизов Миртемир ижодини даврларга бўлиб ўрганган бўлса, У.Хўжамқулов тадқиқотида сўзнинг поэтик талқини, бадий асардаги ғоявий-бадий вазифаси, образнинг ижтимоий-фалсафий маъно кирралари тадқиқ этилган. Шу билан бирга, ушбу тадқиқотда шоирнинг сўз қўллаш маҳоратидаги ўзига хос хусусиятларини, бадий тасвирий воситалардан фойдаланишини, у яратган айрим поэтик образларнинг халқ ижодига муносабатини ўрганишга ҳам ҳаракат қилинган. Тадқиқотчи ёзади: “Миртемир ижоди услуб ва образ нуқтаи назаридан, бадий тафаккур, сўз ва тасвирий воситалар жиҳатидан, фольклорга муносабат борасида йирик тадқиқотларга, қизиқарли баҳсларга асос бўла олади. Шоир шеъриятида бадий сўз имкониятлари юксак ғоя учун хизмат қилади. У ҳеч қачон жимжимадорликка, сунъий ярқироқликка қизиқмайди. Айниқса, шоир ижодидаги сўз ва портрет, сўз ва пейзаж муносабатларининг тўлалигича асар ғоясига бўйсундирилиши диққатга сазовордир”³. Келтирилган тадқиқотларда шоир ижоди адабиётшунослик нуқтаи назардан таҳлил этилиб, уларда, асосан, Миртемирнинг образ яратиш маҳорати ёритилган. Аммо Миртемир шеъриятининг тил хусусиятлари деярли ўрганилмаган.

Миртемир шеъриятининг тил хусусиятлари Ф.Назиржонованинг шоир ижодини ўрганишга бағишланган илмий мақолаларида қисман ёритилган⁴. Ф.Назиржоннова мақолаларида Миртемирнинг умумтуркий сўзлар, диалектизмлар, синонимлардан фойдаланиш маҳорати ҳақида фикр юритган ва шоир шеъриятидаги оригинал ибораларни белгилашга муваффақ бўлган. Жумладан,

¹ Шарофиддинов О. Миртемир / Замон. Қалб. Поэзия. – Т.: Ўз адабийнашр, 1962; Мирзаев С. Етук шоир // СамДУ Илмий асарлар. Янги серия, 127-нашр. – Самарқанд, 1963; Жалолов Т. Қўнғир мавжлар куйчиси / Ялшасин табассум – Т.: Бадий адабиёт, 1966; Ғафуров И. Она юрт куйчиси. – Т.: ЎзКП нашриёти, 1970.

² Азизов К. Поэзия Миртемира: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1966. – С. 29; Халилов Т. Миртемир маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б. 127; Мўминов Ғ. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида фольклорнинг роли. – Т.: “Фан”, 1985; Ходжамқулов У. Миртемир лирикасида сўз ва образ: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 25.

³ Ходжамқулов У. Миртемир лирикасида сўз ва образ: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 17.

⁴ Назиржоннова Ф. Миртемир шеъриятида синонимларнинг қўлланиши // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – Т., 1975. – Б. 168-172; Ўша муаллиф. Миртемир шеъриятида диалектизмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1976. – 1-сон. – Б. 82-84; Ўша муаллиф. Миртемир поэзиясида умумтуркий лексик қатлам // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1978. – 1-сон. – Б. 70-71; Ўша муаллиф. Миртемир ижодига хос оригинал иборалар // Тилшунослик масалалари. – Т.: “Фан”, 1978. – Б. 199-203.

муаллиф адиб шеъриятидаги диалектизмларни ўрганар экан, Миртемир шеъриятида адабий тилда мавжуд бўлган сўзларга синоним бўладиган диалектизмлар қўлланганлигини, бу диалектизмлар асар мазмунининг таъсирчанлигини ва ифодалилигини таъминлашга хизмат қилганини таъкидлайди¹. Биз ушбу ишларга тадқиқотнинг кейинги саҳифаларида ўрни билан тўхталамиз.

Миртемир шеърияти сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра турларининг қўлланиши билангина эмас, балки услубий воситаларнинг қўлланиши, уларнинг стилистик маъно англатишига кўра ҳам характерлидир. Такрор – шеъриятда қадимдан фаол қўлланган бадий тасвирий восита. Такрор халқ оғзаки ижоди ва ўзбек мумтоз адабиётида ҳам фаол қўлланиб, маълум маъновий-услубий вазифани бажариб келган.

Юқорида номи тилга олинган тадқиқотчиларнинг бадий такрорнинг услубий, лингвопоэтик, лексик-семантик хусусиятлари ҳақида айтган фикрларининг кенгрок таҳлилини беришга ҳаракат қиламиз.

С.Каримов бадий тил (матн)нинг лисоний белгиларини тадқиқ қилар экан, бадий тилда сўз санъати турларининг аҳамияти ҳақида тўхталади ва такрор ҳодисасининг моҳияти юзасидан куйидаги фикрларни билдиради: “Такрордан бошқа функционал услубларда ҳам фойдаланишни инкор этмаган ҳолда, унинг қўлланиш доираси бадий услубда жиддий равишда кенгайиб боришини таъкидлаш ўринли бўлади. Бадий асарда, барча стилистик воситаларда бўлгани каби, такрорнинг зиммасига ҳам нутқий воситаларга хос эмоционал бўёқ, алоҳида оҳанг, жозиба бериш вазифаси юкланади. Шунинг учун ҳам ижод жараёнида уларга мурожаат қилиш қаламқашдан махсус тайёргарликни талаб қилади ва ана шундай ижодий меҳнат меваси бўлган такрорларгина бадий услуб учун чинакам стилистик усул сифатида хизмат қилади.

Лафзий санъатлардан бири сифатида такрор (такрир, мукаррир) адабиётимизда анъанавий характерга эга”².

Бадий адабиёт тилига илмий ёндашиш масаласида ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигида янгича йўл тутишлар талаб этилмоқда. Масалан, Т.Қурбоновнинг фикрича: “Бадий асар услубини биргина тил нуқтаи назардан белгилаш бир ёқламалikka

¹ Назиржоннова Ф. Миртемир шеъриятида диалектизмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1976. – 1-сон. – Б. 83.

² Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Т., 1993. – Б. 38.

олиб келади, қолаверса, кутилган натижани бермайди. Бадиий асар тили ва услубини белгилашда умумфилологик нуқтаи назардан ёндашиш зарурдир. Тил ва услуб тушунчаси бир-биридан ажратилган ҳолда эмас, яхлит ҳолда ўрганилгани маъкул¹.

Т.Қурбоновнинг ушбу фикри унинг қуйидаги мулоҳазаларида яна аниқроқ гавдаланган: “Бугунги кунда бадиий услуб, бадиий асар услуби, ёзувчи услуби, индивидуал услуб ҳақида фикр юритганда уларга “адабиётшунослик” ва “тилшунослик”, нуқтаи назардан ёндашиш” деган ақидани олиб ташлаб, ҳам адабиётшунослик, ҳам тилшунослик жиҳатдан, яъни умумфилологик жиҳатдан ёндашиш маъкулдир. Биз ана шу тартибда услубни тадқиқ этиш тарафдоримиз. Бунда бадиий асар матни бутун мавжудлиги билан таҳлил этилади. Унда мавзу + ғоя + образ + образлилик + сюжет + композиция + бадиий ифода + эстетик мазмун ва эстетик ифода + сўзнинг эстетик вазифаси + тасвирий воситалар + троп ва фигуралар + сўздан фойдаланиш ва ифодалаш маҳорати + тил ва оҳанг + поэтик мазмун ва поэтик ифода + лингвистик поэтика + жанр хусусиятлари ва имкониятлари яхлит ҳолда ўрганилмоғи ва тадқиқ этилмоғи лозим².”

Таниқли услубшунослар Х.Дониёров ва Б.Йўлдошевлар айтган қуйидаги фикр ғоятда ҳаққонийдир: “... бадиий асарнинг сифати ва қиммати, ёзувчининг индивидуал услуби, биринчи навбатда, унинг мақсад ўқини нишонга бехато урадиган жозибадор тили билан белгиланади³.”

Такрор ходисаси функционал жиҳатдан поэтик нутқда кўпроқ учраса-да, у бошқа бадиий жанрлар тилида ҳам мавжуд. Чунончи, Бекмурод Йўлдошев Саид Аҳмад асарлари тили ва услубини тадқиқ қилиб, улар тилида такрорнинг уч хил тури, яъни синтактик тузилмалар (структура) такрори, уюшиқ бўлақлар параллелизми, синтактик параллелизмнинг такрор билан қўшилиб келишини аниқлаган⁴. Мана шу хусусиятига кўра бўлса керак, баъзи тадқиқотчилар инглиз тилидаги такрорий сўз ва такрорларни стилистика ва матни шакллантирувчи восита сифатида ўрганган⁵.

С.Бобоевнинг ёзишича: “Шоир Ҳамид Олимжон такрор санъатидан кенг фойдаланган. Шоир қўллаган такрорларга оҳангдорлик, оригиналлик, лиризм, таъсирчанлик хос бўлиб, бу хусусиятлар шоирнинг бир қанча шеърларида ёрқин кўринади¹”. С.Бобоева такрорий сўз билан бадиий такрор усулини фарқлаган ҳолда уларни алоҳида-алоҳида таҳлил қилган. Аммо у такрорий сўз билан бадиий усул бўлган такрорни терминологик жиҳатдан фарқламайди. Бу ҳол унинг қуйидаги фикрида кўринади: “Лексик-услубий ҳодиса бўлган такрорлар фақат умумий маънони англатмай, сўз маъносига турли қўшимча маънолар беради. Улар кўп ҳолларда кўплик, давомийлик ва такрорлаш маъноларини англатади²”. Ҳар ҳолда булоқ-булоқ типидagi ҳодисани такрорий сўз деб, муаллиф “приём повтор” деб номлаган ҳодисани “бадиий такрор” деб аташ мақсадга мувофиқдир.

Г.Яхшиева ўзбек тилидаги фонографик воситалар ҳақида фикр юритар экан, умуман, нутқда, жумладан, бадиий тилда учраб турадиган *нима-га-а-а?*, *кимса-а-ан?*, *она-а, сизга ха-а-ат, йў-ў-ў-қ, ммменга, кккимга?*, *э-ш-ш-шак* каби ҳодисаларни фонологик чўзиқлик, чўзиқ айтиш, чўзиқ талаффуз, иккиланиш, иккилантириб ёзилиш, чўзиқ ва баланд талаффуз, очиқ ва ёпиқ бўғинлардаги чўзилиш, товушнинг иккилантирилиши, иккилантириб талаффуз қилиш, эмоционал чўзиқлик каби тушунчалар билан атайди³.

Келтирилган ҳолатларда товуш чўзиб айтилаётган, шунга кўра иккилантириб ёзилаётган бўлиши мумкин, аммо мана шу чўзиқлик қандай усулда амалга оширилган? Масалан, *нима-га-а-а?*, *йў-ў-ў-қ* кабиларда бир товуш (*а, ў*)нинг чўзилишими ёки айнан бир товушнинг мустақил такрорими, дейилган савол туғилади. Фикримизча, келтирилган ҳолатларда *а* ва *ў* товушлари такрор талаффуз қилинмоқда, аниқ қилиб айтилса, битта товушни такрор ҳолда айтиш асосида чўзиқлик юзага келмоқда. Г.Яхшиеванинг қуйидаги фикрларида “ундошнинг бирдан ортиқ такрори” ибора-сининг қўлланиши ҳам бизнинг нуқтаи назаримизни қувватлайди: “Сўз бошидаги ундош товушнинг иккилантирилиши персонажга хос нутқий камчилик ёки унинг ўта ҳаяжонланганлигини

¹ Қурбонов Т. Тарихий бадиий асар ва давр тили масалалари. – Т.: ЎзМЭ, 2006. – Б. 20.

² Қурбонов Т. Тарихий бадиий асар ва давр тили масалалари. – Т.: ЎзМЭ, 2006. – Б. 21-22.

³ Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Т.: “Фан”, 1988. – Б. 79.

⁴ Юлдашев Б. Язык и стиль произведений Саида Ахмада: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1979. – С. 10-11.

⁵ Глазырина С.А. Стилистические и текстообразующие функции повтора словообразовательных единиц: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1993. – С. 22.

¹ Бабаева С. Лексико-стилистикальные особенности поэзии Хамида Алимджана. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1989. – С. 11.

² Бабаева С. Ўша автореферат. – Б. 6.

³ Яхшиева Г. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар. Филол. фанлари номзоди. дисс. автореф. – Т., 1997. – Б. 12-17.

ифодаласа, сўз охиридаги ундошнинг бирдан ортиқ такрори шу сўзнинг чўзиқ талаффузини билдиради”¹.

Г.Яхшиева фонетик имкониятлар воситасида юзага келувчи такрор ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Товуш ёзуви (звукозапись)нинг икки кўриниши мавжуд: а) ассонанс; б) аллитерация.

Буларнинг ҳар иккаласида ҳам товуш ва маъно бирлиги асосида образ яратилади.

Аллитерация аҳамият берилиши лозим бўлган сўзларга киши диққатини тортади, уни ўзига хос шаклда талаффуз қилишга ундайди. Бу усулда яратилган шеърларнинг сўз шакли уларни эсда тез ва узоқ сақланиб қолиш имконини беради”².

А.Ҳайдаров бадий матннинг фоностилистик воситаларини тадқиқ қилар экан, шундай ёзади: “Тил фикр англатиш қуроли бўлиш билан бирга, инсонларга ҳиссий таъсир қилиш воситаси ҳамда бу таъсир сўзлардаги асосий (денотатив) маънога асосланган қўшимча (коннотатив) маънолар воситасида амалга ошади. Коннотатив маъно компонентларини ташкил қилувчи “бўёқдор” фонетик воситаларда кучли ифодаланади”³.

Фоностилистик воситалар орқали ғазабланиш, маъюслик, иккиланиш, пичинг, ирония, менсимаслик ва қўшимча маънолар юзага чиқади. Булар, А.Ҳайдаровнинг таъкидлашича, товушлар қиёфасини ўзгартириб айтиш, товуш орттириш ёки тушириш, аллитерация, геминация, талаффузда товушларни иккилантириш ва бошқалар орқали юзага келади⁴. Булар умуман тўғри, аммо диққат қилинса, қайд қилинган усулларнинг асосий қисми товуш такрори орқали юзага келади: *бақирма-а-а!*, *ке-етди-и-и!!!*, *йўқо-о-ол!*, *ў-ў-ў!* *минг ла-а-аънат*, *нима-а-ларр деяпсан?*, *ўла-айй!* каби.

Мисолларга диққат қилинса, келтирилган ҳодисалар айнан бир товушни такрор айтиш орқали амалга ошмоқда. Демак, бу ўринда такрор ҳодисасининг (усулнинг) аҳамияти яққол кўриниб турибди.

Н.Афоқова “Абдулла Орипов лирикасида бадий санъатлар” номли номзодлик диссертациясида поэтик матнда бадий санъатларнинг ўрнини шоир асарлари тили мисолида кенг таҳлил

¹ Яхшиева Г. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. - Т., 1997. - Б. 15-16.

² Яхшиева Г. Ўша автореферат. - Б. 16.

³ Ҳайдаров А. Бадий матннинг фоностилистик воситалари. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. - Т., 2008. - Б. 7-8.

⁴ Ҳайдаров А. Ўша автореферат. - Б. 8.

қилган ва бу борада А.Орипов лингвопоэтикасини атрофлича кўрсатиб бера олган.

Ушбу муаллиф фикрича, бадий санъатлардан ўринли, тўғри, мохирона фойдалана олиш асар бадийлигини, тилининг таъсирчан ҳамда бадий эстетик қимматини оширади. Бу дегани бадий санъатлар кўп учрайдиган ёки кўп қўлланган асаргина тўлақонли бадий маҳсулот бўла олади, дегани эмас. Н.Афоқова ёзади: “Аммо бадий санъатларни кўп қўлламай ҳам мукамал шеърлар ёзиш мумкин. Бу мулоҳаза диссертацияда шоирнинг “Номаълум одам” шеъри таҳлили асосида далилланган. Абдулла Орипов 8 бандли шеърда тўрт марта тазод (*шошиб – секин, ўлим – тугилиш, голиб кимсалар – номаълум одам, тариқдай замин – буюк юрак*), муболаға (*тариқдай замин*) ва сифатлаш (*тариқдай, буюк*) сингари тасвирий воситалардан фойдаланган. Кўринадики, шеърда бадий санъатлар мўл-кўл эмас, аммо шеър ўқувчини бефарқ қолдирмайди”¹. Н.Афоқова шоир Абдулла Орипов шеърлятида учрайдиган бошқа бадий санъатлар билан бир қаторда такрор санъатини ҳам таҳлил қилган ва шундай фикр билдирган: “Абдулла Орипов шеърларида банд бошида, банд охирида, ҳар бир мисралардан кейин муайян мисралар такрорланиб келганини кузатиш мумкин”². Н.Афоқова бу такрорларнинг шеър ғоясини очишдаги аҳамиятини “Шовуллади тун бўйи шамол”, “Сен баҳорни соғинмадингму?”, “Сен қайдан биласан?” сингари шеърлари таҳлили орқали кўрсатиб берган.

Такрорий сўзлар ва бадий такрорларнинг баъзи кўринишлари Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асари тили мисолида Зиёт Ҳамидов томонидан таҳлил қилинган.

У тадқиқотида такрорнинг тақрир, тасдир (содда ва мураккаб тасдир), тасбиғ, ҳожиб кўринишларини таҳлил қилар экан, бу бадий усулларнинг моҳияти, бадийга хизмат қилувчи хусусиятлари, уларнинг юзага чиқиш усуллари, Навоийнинг ушбу бадий-поэтик воситалардан мохирона фойдаланганлиги ҳақида маълумот берган³.

А.Сабирдинов Ойбекнинг поэтик маҳоратини тадқиқ қилар экан, шоирнинг такрор санъатидан фойдаланиш маҳоратига ҳам

¹ Афоқова Н. Абдулла Орипов лирикасида бадий санъатлар. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. - Т., 1997 - Б. 23.

² Афоқова Н. Ўша автореферат. - Б. 12.

³ Ҳамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка “Лисон ат-тайр” Алишера Навои. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук - Т., 1982 - С. 11-13.

тўхталган. Унинг фикрича, “Ойбек шеърларида бандланишнинг муסיкий товланмалари аллитерацион воситалар билан мутаносиб ҳолда намоён бўлади”¹.

А.Сабирдинов кузатишлари асосида Ойбек шеърлятидаги куйидаги фазилатларни қайд қилади: “Банд тизимлари муסיкийлик, қофия, аллитерацион воситалар, турли такрорлар натижасида юзага келган ритм ва оҳанг товланмалари билан уйғунликда намоён бўлади. Шоир шеърларида алоҳида тугаллиги билан ажралиб турувчи бандланиш ва аксар ҳолларда банднинг сўнгги мисралари фикр ва оҳанг ривожининг авж нуқтаси, шоир хулосаларининг ифодачиси сифатида юз кўрсатади. “Банд – қофия ва интонация билан бириккан (уюшган) мисраларнинг муайян тартиб асосида такрорланиши, банд йирик шеъринг асар мазмунининг пешма-пеш (босқичма-босқич) изчил очила боришида восита”² бўлиб хизмат қилади”³.

Ҳ.Ахмедов насрий шеърнинг бадий-поэтик, лингвостилистик ва лингвопоэтик хусусиятларини ўрганар экан, бу жанрда Шокир Сулаймон, Чўлпон, Комил Яшин, Миртемир ва бошқа ижодкорлар сочма (мансура) шеърнинг имкониятларидан мохирона фойдаланганликларини таъкидлайди ва шоир Миртемирнинг бу борадаги маҳоратини куйидагича таъкидлайди: “Миртемирнинг насрий шеърларида ҳам содда, самимий ва ўзбекона ифода усулини кўриш мумкин. “Пиллакаш” номли насрий шеърда шоир меҳнат бағрида етилган, гулдай очилган, ёқимтой пиллакаш қизни мадҳ этади. Ихчамгина ушбу насрий шеър (10 сатр) матни содда йиғик гаплардан тузилган. Муаллиф қаҳрамоннинг портретини чизишда уюшиқ бўлакчи сифатловчи – аниқловчиларни кетма-кет қўллаб, такрор, сўроқ интонацияси орқали маънони кучайтирган: “Бўй қиз, париваш қиз, пиллакаш қиз. Ҳамиша кувноқ, ҳамиша қаҳқаҳа... Кулгичларининг келишганичи... Қандай бахти баланд йигитнинг кўкрагига бош кўяркану, уйининг кўрки бўларкан?”⁴

С.Боймирзаева Ойбек прозасининг лингвостилистик хусусиятларини тадқиқ қилар экан, унда синтактик такрорларнинг ўрни ва аҳамиятига тўхталади: “Синтактик такрор фикрни қатъий, аниқ

¹ Сабирдинов А. Ойбекнинг поэтик маҳорати: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 21

² Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – Б. 45.

³ Сабирдинов А. Ойбекнинг поэтик маҳорати: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 22.

⁴ Ахмедов Ҳ. Ўзбек адабиётида насрий шеър: Филол. фанлари номводи ... дисс. автореф. – Т., 1995. – Б. 16.

баён қилиш воситаси бўлиб, Ойбек прозасида унинг анафора ва эпифора шаклларида кенг фойдаланилган”¹.

С.Боймирзаеванинг кузатишлари Ойбек прозасида синтактик такрорнинг анафора типи боғловчисиз қўшма гап ва эргашган қўшма гап қисмлари бошида, мураккаб қўшма гап қисмлари бошида ҳамда кўчирма гапли синтактик қурилмаларда келишини аниқлашга имкон берган. Аксинча, такрорнинг эпифорик шакли қайд қилинган гаплар охирида учрашини кўрсатган. Шунингдек, баъзи ҳолларда анафора ва эпифора гап таркибида бирга келиши ҳоллари ҳам учрайди².

Р.Шукуров такрорнинг синтактик кўринишларини параллел синтактик бутунликлар тушунчаси остида талқин қилади. У параллелликни – тепалик, яқинлик ва ўхшашлик деб изоҳласа, бунинг тагида синтактик бутунликларнинг такрори кўзда тутилаётганини пайқаш мумкин. Бу унинг куйидаги фикрларидан аниқлашиб турибди: “Синтактик параллелизмнинг бу икки кўриниши шаклий (структурал) параллелизм; мазмуний (семантик) параллелизм) алоҳида-алоҳида бир система (тизим)ни ташкил этади:

- 1) бир хил қолипдаги гап бўлаги, сўз бирикмаси, предикатив бирликлар такрори – параллеллиги;
- 2) маъно, тушунча, фикр такрори – параллеллиги”³.

Р.Шукуров синтактик бирликларни бадий такрор санъатининг кўриниши сифатида таҳлил этган. Бунинг синтактик бутунликларнинг услубий хусусиятларига бағишланган мақола-лари⁴ ҳам тасдиқлайди.

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, ўзбек адабларининг асарлари тилшунослик нуқтаи назардан ўрганилган ишларнинг аксариятида тадқиқ қилинаётган шеъринг ва насрий матнларда учрайдиган такрорлар, уларнинг бадий-услубий хусусиятларига тўхталган. Аммо ҳозирга қадар ўзбек тили стилистикаси, лингвостилистикаси ва лингвопоэтикасида бирор алоҳида олинган

¹ Боймирзаева С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фанлари номводи ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – Б. 17.

² Боймирзаева С. Ўша автореферат. – Б. 17.

³ Шукуров Р. Параллел синтактик бутунликлар: Филол. фанлари номводи ... дисс. автореф. – Фаргона, 2004. – Б. 8.

⁴ Шукуров Р. Синтактик параллелизмнинг услубий вазифалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2004. – 2-сон. – Б. 73-75; Ўша муаллиф. Синтактик параллелизм – поэтик фигура // Фаргона ДУ Илмий хабарлар. – Фаргона, 2004. – 1-сон. – Б. 27-30; Ўша муаллиф. “Туркисиб-йилларда” шеърини олдидан такрор // Нафис гулим – шоир, ёзувчи ва олим Илмий-назарий анжуман материаллари. – Фаргона, 2003. – Б. 95-96; Ўша муаллиф. Ҳ.Олимжон асарларида қўлланган такрорларнинг услубий хусусиятлари. Экологий ва аёл. Илмий анжуман материаллари. – Фаргона, 2003. – Б. 190-191.

шоир ижодида учрайдиган такрор усулининг бадиият учун хизмат қилиш хусусиятлари махсус, монографик тарзда ўрганилмаган. Ҳолбуки, бадиий адабиёт тилида учрайдиган такрор усули ҳам умумий бадиий санъатларнинг, бадиий матннинг функционал ва характерли белгиларидан биридир. Такрорни юзага келтирувчи, у учун лисоний-моддий асос ролини ўтовчи лисоний бирликлар актуаллашган тил воситаси жумласига киради. Таниқли услуб-шунос М.Йўлдошев таъкидлаганидек: “Лингвопоэтик таҳлилда бадиий матнда поэтик актуаллашган тил воситаларини аниқлаш ҳам муҳим тамойиллардандир. Бундай воситаларнинг лингвистик ва бадиий моҳиятини очиб бериш орқали бадиий мазмуннинг шаклланиши ва ифодаланиш механизмларини аниқ тасаввур қилиш мумкин”¹.

Биз ушбу тадқиқотда тилга олинган тамойилга амал қилган ҳолда такрорнинг Миртемир шеъриятининг бетакрор тароватини юзага келтиришдаги ўрнини белгилашга ҳаракат қилдик.

1 БОБ

МИРТЕМИР ШЕЪРИЯТИДА ФОНЕТИК ТАКРОРЛАР

Тил ижтимоий-психологик ҳодиса сифатида доимо қисқалик ва осонликка интилади. Инсон учун қандай талаффуз қилиш тўғрилигидан кўра, кўпроқ қандай талаффуз қилиш қулай ва осонлиги муҳимроқ. Тилдаги фонетик такрорлар эса ўша осонликни ва раволикни таъминлайди. Бу осонликка эришиш зўрма-зўракилик, сунъийлик ва нотабиийликдан холи бўлиши керак эканлигини инсон доимо англаб туради. Демак, бу ҳолатга ихтиёрий равишда эмас, балки беихтиёрий равишда эришилади.

Бадиий асарда ҳар бир тил бирлиги ўз ўрнида ва меъёрида қўлланади. Агар адабий асар тилида бирор товуш, сўз, сўз бирикмаси, гап бемақсад такрорланса, бу салбий ҳодиса ҳисобланади. Шу сабабли бадиий асарда қўлланган ҳар қандай бадиий такрор асар қурилмасидан мустақкам жой олган бўлса, маълум бадиийликка хизмат қилса, у бадиий тасвирий воситага айланади.

“Ўринли товуш такрори ритмни безаб, эмоционал заряд (қувват)ни оширади, ифодалиликни кучайтириб, шеърий нутқ маданиятини бир даражада юқори кўтаради, у бирон мазмунли мисрада келиб, уни ажратиб кўрсатиши ҳам лозим, аммо мазмунга нисбатан товуш такрорига зўр бериш мазмуннинг сезилмай қолишига олиб келиши ҳам мумкин”¹.

Кейинги пайтларда товушларнинг бадиий тилдаги ўзига хос вазифалари ва маъновий-услубий хусусиятларини тадқиқ қилиш фоностилистиканинг вазифаси, товушлар ифода қилувчи маъноларни² фоносемантиканинг вазифаси сифатида қаралиб, семантик юк ташувчи товушни фоностема деб ўрганиш одат тусига кирмоқда³. Бу тушунчалар бадиий такрор усулида ҳам учраши қайд қилинган.

¹ Стеблева И.В. Происхождения и развитие тюркской аллитерационной системы в связи и историческим родством тюркских и монгольских языков // Советская тюркология - Москва, 1971. - № 6. - С. 83

² Миртожиев М. Товушлардаги маънолар. - Т.: “Ўзбекистон”, 1982. - Б. 24

³ Кабилова З. Ўзбек тилининг фоносемантик воситалари. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. - Т., 2008. - Б. 5-6

3. Кабилова фоностеманинг моҳиятини куйидагича талқин қилади: “Сўзнинг фоносемантик туси унинг бутун фонетик таркиби билан белгиланади. Ушбу фонетик таркибда етакчилик қилаётган фонема ва контекстуал ҳолатини биз фоностема деб атаймиз. Фоностемани бундай баҳолаш унинг тил тизимидаги мавқеини белгилашни осонлаштиради: фоностема оддий фонеманинг муайян стилистик-семантик функция бажариш учун хосланган кўри-нишидир”¹.

Фонетик такрорлар нутқ товушларидан бирортасининг такрори ёки товушлар оҳангдошлиги асосида юзага келади. “Шеър китобхонда эстетик завқ уйғотиши учун у маъно таъсирчанлигига эга бўлиши, ижодкорнинг ички эмоциясини ифодалай олиши керак. Шеърнинг эмоционаллиги эса вазн, ритм, қофия, поэтик фигуралар, бадиий санъатлар билан бирга поэтик фонетикага ҳам боғлиқ бўлади”². Шеъринг асарлар ўзига хос оҳангга, жозибаторликка, экспрессив таъсир кучига эга бўлади.

Поэтик нутқнинг оҳангдорлиги ва таъсирчанлигига баъзи ҳолларда товушларни такрорий қўллаш натижасида ҳам эришилади. Чунки баъзи услубий воситалар, жумладан, такрорнинг кўпчилик шакллари бевосита нутқ товушларининг такрорлигига асосланган бўлади. “Аммо, шунинг ҳам айтиш керакки, алоҳида нутқ товушлари ёки фонетик усуллар ўз ҳолича конкрет бир мазмунни ифодаламайди. Улар бадиий нутқнинг бошқа унсурлари (ҳижо, турок, рукн, туркум, мисра, байт, поэтик фигуралар...) билан бир бутунликни ташкил этгандагина конкрет маъно касб этади, шеърга эмоционаллик бағишлайди. Товушлар такрори, фонетик усуллар ўқувчи диққатини тортади ва бадиий ғояга қаратади, поэтик нутқни ифодали қилади. Шу сабабли шоир шеърнинг товуш томонида алоҳида эътибор беради, шеър оҳанги тингловчида эмоционал ҳис-туйғу уйғотиши учун махсус фонетик усуллар қўллайди, шеърни “пардозлайди”. Демак, шеърни фонетик жиҳатдан ишлаш эҳтиёжи мавзунини жозибали ифодалаш заруратидан келиб чиқади”³.

Фонетик такрорлар халқ оғзаки ижоди ва ўзбек мумтоз шеърлятида ҳам асосий тасвирий восита бўлиб хизмат қилган. Бунга сабаб фольклор асарининг, шунингдек, умумий шеъринг нутқнинг, жумладан, мумтоз шеърлятининг оғзаки айтиш, ижрога

мўлжалланганлигидир. Мана шу хусусият поэтик фонетика бирликларининг юзага чиқишига асос бўлади. Бу ҳолат шеъринг нутқда товушларнинг мазмун ва услуб талабига кўра хилма-хил шаклий, талаффуз ўзгаришига учрашида намоён бўлади. Бу ўзгариш шеъринг нутқнинг таъсирчанлиги, жозибаси ва лозим бўлган оҳангини таъминлайди. Натижада товушларнинг такрори бу асосда юзага келувчи фонетик ҳодисалар шеъринг нутқ бадииятига хизмат қилади.

Айниқса, халқ кўшиқлари, тез айтиш каби халқ оғзаки ижоди жанрлари, “Айтишмачоқ” каби ўйинлар, асосан, товуш оҳангдошлиги асосида яратилган. “Тез айтиш – халқ оғзаки ижоди жанри. Унда маълум товушлар (кўпинча жарангли ундошлар) қайта-қайта такрорланади”¹. Тез айтишлар нутқ товушларининг уйғунлигига асосланган бўлиб, бунда ўхшаш товушли сўзлар ёки сўз бирикмаларининг бир нафасда шиддат билан айтилиш жараёнида у ёки бу товуш, сўзнинг талаффузида аниқликка эришилади. Бундай кичик ҳажмли шеъринг жанр болалар учун мўлжалланган бўлиб, бунда болалар маълум товушларни тўғри талаффуз этиш кўникмасини ҳосил қилади. Ёки “Айтишмачоқ” ўйинида икки тараф маълум бир фикрни бир хил товуш билан бошланадиган сўзлар асосида давом эттириши керак. Агар улардан бири бошқа товуш билан бошланадиган сўз ишлатиб юборса, ютқазган ҳисобланади. “Айтишмачоқ” ўйини ҳам, асосан, болаларга мўлжалланган бўлиб, бунда болаларнинг топқирлиги, билимдонлиги, сўз шаклини мазмунга мос ҳолда қўллаш олиши, товушларни оҳангдош, мазмундор ифодалай олиши каби ҳолатлар ҳисобга олинади. Шунингдек, мақол ва матал каби ихчам ва мазмундор халқ оғзаки ижоди жанрларида ҳам фикр ифодаси учун такрорнинг аҳамияти катта. “Такрор компонентлар мақол, матал кабиларнинг содда, ихчам формада шаклланиб, тез ёдда сақланишига ёрдам беради. Фикрни содда ифодалаш учун, сўзларни тежаб, иқтисод қилиб ишлатиш учун, фикрнинг эмоционаллигини таъминлашга, воқеа-ҳодиса, предмет-нарсалар номини логик жиҳатдан ажратишга кўрсатишга хизмат қилади”².

Товушлар такрори маънони кучайтириб, таъсирчанликни оширади. Ўзбек мумтоз шеърлятида ҳам такрорлар ўзига хос

¹ Адабиётшунослик терминлари луғати / Тузувчилар: Х.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. – Т.: “Ўқитувчи”, 1967. – Б. 300.

² Абдурахмонов Х. Мақол ва маталларда такрор компонентларнинг қўлланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. – 3-сон – Б. 63

¹ Кабилова З. Ўзбек тилининг фоносемантик воситалари. Филол. фанларини номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б. 12.

² Бобоев Т., Бобоева З. Бадиий санъатлар – Т.: ТДПУ, 2001. – Б. 114.

³ Бобоев Т., Бобоева З. Ўша асар – Б. 114.

услубий аҳамиятга эга бўлган. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асаридаги бадий санъатларни тадқиқ қилган З.Ҳамидовнинг ёзишича, унда йигирма (20)дан ортиқ поэтик усуллар учрайди. З.Ҳамидов Навоий асарида учрайдиган такрор билан боғлиқ тақрир, тасдир (сода тасдир, мураккаб тасдир), тасбиғ санъатларига тўхталган¹. Мумтоз шеърятда унли ва ундош товушлар тақрорига асосланган бадий санъат “тазмин-и муздаваж” деб юритилган. “Тазмин-и муздаваж – андин иборат турким, байт ёки саъжда муътабар жиҳатларин риоя қилган ҳолда икки ёки андин ортиқ лафзни ёнма-ён ёки бир-бирига яқин қилиб келтирурларким, алар тегишли ҳаракат ва ҳарфларининг эътибори била қофияда бир бўлурлар”². Мумтоз адабиётимиз учун фонетик тақрорнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, арузда ҳижоларнинг сифати (ҳижолардаги нутқ товушларининг хушоҳанглиги, қисқа-чўзиқлиги), шеър ритми ва мусиқийлигини вужудга келтиришда муҳим аҳамиятга эга. “Тақрорлар шеърятнинг оҳангдошлик ва хушоҳанглик хусусиятларини кучайтириш орқали мусиқийликни максимал даражада таъминлайди. Шу билан бирга, улар фикр ва маънонинг турли қирра ва даражаларини англади”³. Бадий санъатлар орасида айримлари бевосита нутқ товушларининг тақрорланишига асосланади. Уларнинг бадий нутқдаги аҳамияти, хусусан, шеър нутқ асарларда оҳангдошликни оширишга хизмат қилиши нутқ товушларининг тақрори асосида юзага келади. Шеър китобхонда эстетик таъсир уйғотиши учун у маъно таъсирчанликка эга бўлиши, ижодкорнинг ички эмоциясини ифодалай олиши керак.

Бадий адабиётдаги ҳар қандай шаклий изланиш ва ўзига хосликлар, ҳатто у фонетик бирликлар даражасида бўлса-да, мазмунга бўйсундирилиши, бадий асарнинг мазмун-моҳияти ва нутқнинг ифодавийлигини оширишга хизмат қилиши керак. Шу маънода нутқ товушларининг бадий нутқда тақрорланиши ҳам соф шаклий ҳодиса бўлиб, ўз ўрнида қўлланганда асарнинг бадий мукамаллигини оширади, нутқнинг раволиги учун хизмат қилади. Мана шундай тақрорлар сирасига аллитерация, ассонанс, геминация каби услубий воситаларни киритишимиз мумкин. Бундай услубий воситаларнинг ҳар бирида нутқ товушларининг

ўзига хос тақрори кузатиладики, бу маълум бир услубий вазифа бажаради ва шеърятнинг бадииятини таъминлашга қаратилган бўлади.

1.1. Аллитерация

Ҳар қандай бадий асарда сўзлар мақсадли қўлланади. Уларнинг тақрор келиши маълум услубий вазифа бажаради. Акс ҳолда улар бадийликни пасайтиради. “Шоир ёки ёзувчи тасвирлаётган воқеа-ҳодисанинг назарда тутилган томонига ўқувчининг диққатини тортиш, уни бўрттириб кўрсатиш учун ёки маълум нарсаларни санаб кўрсатиш ниятида кўпроқ шеърый асарларда, баъзан насрий асарларда ҳам айрим товуш ёки товушлар бирикмаси, сўз ёки сўзлар бирикмаси, гапларга атайлаб алоҳида урғу беради, тақрорлайди”¹.

Аллитерация тақрорнинг бир қўриниши бўлиб, бадий нутқни янада оҳангдор, жозибали баён этишга хизмат қилади. Бу кўпинча шеърый асарларда учрайди. Ўзаро қофиядош, оҳангдош сўзлар, кўшимча ва товушлар тақрори асосида юзага келади.

“Аллитерация (лот. al – га, да; littera – ҳарф) – шеърда, жумлада, бандда ва қисман насрий асарларда ҳам бир хил ундош товушларнинг тақрорланиши. Аллитерация фонетик-стилистик усул сифатида бадий нутқнинг интонацион ифодавийлигини ва оҳангдорлигини кучайтиради”². Адабиётшунос У.Тўйчиев шеърятда товушнинг тақрор қўлланиши ҳақида фикр билдирар экан, шундай ёзади: “Товуш тақрори поэзиянинг, хусусан болалар адабиёти ва қўшиқ текстларининг муҳим фазилатидир. У шеър мусиқийлигини кучайтиради, бироқ ритмни ҳосил этолмайди, аммо безайди. Агар ундош товушлар аллитерация приёмини юзага келтирса, унли товушлар ассонанс номли товуш тақрорини ташкил қилади”³. Товуш тақрори шеърга оҳангдошлик ва силлиқлик бериши билан бирга маънога ҳам таъсир қилади. С.Каримов бадий тилнинг ўзига хосликларини тадқиқ қилар экан, аллитерация, анафора, эпифора, эпистрофа каби усулларига эътибор қилган⁴.

А.Ҳайдаров аллитерациянинг лингвопоэтик қимматини қуйидагича баҳолайди: “Шеърятда аллитерация орқали образлилик ва

¹ Қўнгулов Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Т.: “Фан”, 1977. – Б. 127.

² Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2001. – Б. 115.

³ Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: “Фан”, 1985. – Б. 205.

⁴ Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби. Филол. фанлари доктори... дисс. автореф. – Т., 1993. – Б. 50.

услубий аҳамиятга эга бўлган. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асаридаги бадий санъатларни тадқиқ қилган З.Ҳамидовнинг ёзишича, унда йигирма (20)дан ортиқ поэтик усуллар учрайди. З.Ҳамидов Навоий асарида учрайдиган такрор билан боғлиқ тақрир, тасдир (содда тасдир, мураккаб тасдир), тасбиғ санъатларига тўхталган¹. Мумтоз шеърятда унли ва ундош товушлар тақрорига асосланган бадий санъат “тазмин-и муздаваж” деб юритилган. “Тазмин-и муздаваж – андин иборат турким, байт ёки саъжда муътабар жиҳатларин риюя қилган ҳолда икки ёки андин ортиқ лафзни ёнма-ён ёки бир-бирига яқин қилиб келтирурларким, алар тегишли ҳаракат ва ҳарфларининг эътибори била қофияда бир бўлурулар”². Мумтоз адабиётимиз учун фонетик тақрорнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, арузда ҳижоларнинг сифати (ҳижолардаги нутқ товушларининг хушоҳанглиги, қисқа-чўзиқлиги), шеър ритми ва мусиқийлигини вужудга келтиришда муҳим аҳамиятга эга. “Тақрорлар шеърятнинг оҳангдошлик ва хушоҳанглик хусусиятларини кучайтириш орқали мусиқийликни максимал даражада таъминлайди. Шу билан бирга, улар фикр ва маънонинг турли қирра ва даражаларини англади”³. Бадий санъатлар орасида айримлари бевосита нутқ товушларининг тақрорланишига асосланади. Уларнинг бадий нутқдаги аҳамияти, хусусан, шеъринг асарларда оҳангдошликни оширишга хизмат қилиши нутқ товушларининг тақрори асосида юзага келади. Шеър китобхонда эстетик таъсир уйғотиши учун у маъно таъсирчанликка эга бўлиши, ижодкорнинг ички эмоциясини ифодадай олиши керак.

Бадий адабиётдаги ҳар қандай шаклий изланиш ва ўзига хосликлар, ҳатто у фонетик бирликлар даражасида бўлса-да, мазмунга бўйсундирилиши, бадий асарнинг мазмун-моҳияти ва нутқнинг ифодавийлигини оширишга хизмат қилиши керак. Шу маънода нутқ товушларининг бадий нутқда тақрорланиши ҳам соф шаклий ҳодиса бўлиб, ўз ўрнида қўлланганда асарнинг бадий мукамаллигини оширади, нутқнинг раволиги учун хизмат қилади. Мана шундай тақрорлар сирасига *аллитерация, ассонанс, геминация* каби услубий воситаларни киритишимиз мумкин. Бундай услубий воситаларнинг ҳар бирида нутқ товушларининг

ўзига хос тақрори кузатиладики, бу маълум бир услубий вазифа бажаради ва шеърятнинг бадийлигини таъминлашга қаратилган бўлади.

1.1. Аллитерация

Ҳар қандай бадий асарда сўзлар мақсадли қўланади. Уларнинг тақрор келиши маълум услубий вазифа бажаради. Акс ҳолда улар бадийликни пасайтиради. “Шоир ёки ёзувчи тасвирлаётган воқеа-ҳодисанинг назарда тутилган томонига ўқувчининг диққатини тортиш, уни бўрттириб кўрсатиш учун ёки маълум нарсаларни санаб кўрсатиш ниятида кўпроқ шеъринг асарларда, баъзан насрий асарларда ҳам айрим товуш ёки товушлар бирикмаси, сўз ёки сўзлар бирикмаси, гапларга атайлаб алоҳида урғу беради, тақрорлайди”¹.

Аллитерация тақрорнинг бир кўриниши бўлиб, бадий нутқни янада оҳангдор, жозибали баён этишга хизмат қилади. Бу кўпинча шеъринг асарларда учрайди. Ўзаро қофиядош, оҳангдош сўзлар, кўшимча ва товушлар тақрори асосида юзага келади.

“Аллитерация (лот. al – га, да; littera – ҳарф) – шеърда, жумлада, бандда ва қисман насрий асарларда ҳам бир хил ундош товушларнинг тақрорланиши. Аллитерация фонетик-стилистик усул сифатида бадий нутқнинг интонацион ифодавийлигини ва оҳангдорлигини кучайтиради”². Адабиётшунос У.Тўйчиев шеърятда товушнинг тақрор қўлланиши ҳақида фикр билдирар экан, шундай ёзади: “Товуш тақрори поэзиянинг, хусусан болалар адабиёти ва кўшиқ текстларининг муҳим фазилатидир. У шеър мусиқийлигини кучайтиради, бироқ ритмни ҳосил этолмайди, аммо безайди. Агар ундош товушлар аллитерация приёмининг юзага келтирса, унли товушлар ассонанс номли товуш тақрорини ташкил қилади”³. Товуш тақрори шеърга оҳангдошлик ва силлиқлик бериши билан бирга маънога ҳам таъсир қилади. С.Каримов бадий тилнинг ўзига хосликларини тадқиқ қилар экан, аллитерация, анафора, эпифора, эпистофа каби усулларига эътибор қилган⁴.

А.Ҳайдаров аллитерациянинг лингвопоэтик қимматини қуйидагича баҳолайди: “Шеърятда аллитерация орқали образлиқ ва

¹ Ҳамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка “Лисон ут-тайр” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – Б. 11-12.

² Хусайний Атоуллох. Бадойиъу-с-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1981. – Б. 104.

³ Адабиёт назарияси. Адабий асар. Биринчи жилд. – Т.: “Фан”, 1978. – Б. 386.

¹ Қўнгулов Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Т.: “Фан”, 1977. – Б. 127.

² Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2001. – Б. 115.

³ Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: «Фан», 1985. – Б. 205.

⁴ Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Т., 1993. – Б. 50.

таъсирчанлик бўрттирилади, услубий равонлик, сўзларнинг оҳангдорлиги вужудга келтирилади. Аллитерация қатор бошидаги учрашига кўра горизонтал ёки вертикал йўналишда бўлиши мумкин¹. М.Юлдашев аллитерация ҳақидаги мулоҳазаларини баён қилар экан: "...бадий тафаккур ифодаси, бу ифоданинг таъсир қувватини кучайтиришда ундошлар асосида юзага келадиган аллитерациянинг фавқуллодда ўрни жуда қадим замонлардаёқ англаб етилганини ҳам алоҳида қайд этиш лозим"², – дейди. Ж.Лапасов аллитерациянинг қофиядош сўзлар такрори асосида, кўшимчаларнинг айнан такрорланиши натижасида, мисралардаги сўзларда маълум бир товуш билан бошланувчи такрор, сўзлардаги маълум товушларнинг такрорланиши асосида вужудга келишини кўрсатиб ўтган³.

Миртемир шеъриятида аллитерация турли шаклда келиб, турлича услубий вазифа бажарган ва бадийликни таъминлаган.

1. Шеърнинг бирор мисрасидаги сўзларда маълум бир товуш такрори юзага келади:

*Сокину савлатли, соябон сада,
Сира ёндошолмай гармсел зада;
Чоллар ўтирибди қуриб чордана,
Давраси арзийди десак шоҳона⁴.*

Шоирнинг "Чоллар" шеъридан олинган ушбу бандда дастлабки мисрадаги барча сўзлар с товуши билан бошланган. Бунда с ундош товуши билан ёнма-ён келган *a* ва *o* унли товушлари такрори ҳам юзага келган. Шеърда фонетик такрорлар – аллитерация ва ассонанс аралаш ҳолда такрор қўлланган бўлиб, улар *со-са-со-са* шаклида қайтарилган.

Шеърдаги асосий ғоя дунёнинг кўрки – инсонни тасвирлаш ва чоллар портретини яратишдир. Шеърнинг ушбу бандида юзага келган ҳолат кейинги бандда бошқа оҳангдош унли ва ундош товушлар орқали образли қиёфа акс этган:

*Яктаклари оппоқ, соқоллар оппоқ,
Бошларда чуст дўппи, кўзлари чақноқ,*

¹ Ҳайдаров А. Бадиий тасвирнинг фоностилистик воситалари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б. 11.

² Юлдашев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Т., 2009. – Б. 29-30.

³ Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. – Т.: "Ўқитувчи", 1995. – Б. 50-51.

⁴ Миртемир. Асарлар: 4 жилдли. – Т.: "Адабиёт ва санъат", 1981. – 2-жилд. – Б. 79. Кейинги шеъринг парчалар шу нашрдан олинди. Қавс ичида асарнинг жилди ва саҳифасини кўрсатиш билан чеклангани (А.Ш.)

Чаккаларда ёнар райҳон ё лола.

Чайир қўлларида гардун пиёла.

(II. 79)

Бандда *n*, *ч*, *қ* ундошларининг такрори ва оҳангдошлиги кузатилади. Шеърда шоир чоллар тасвири воситасида дунёнинг кўрки инсон эканлигини ёритиб берган. Бу ҳолат шеър охирида берилган *Ҳа, дунёнинг кўрки инсон-да, инсон!* мисрасида яққол намоён бўлган.

Шунга ўхшаш такрорни шоирнинг "Яшил япроқлар" шеърида ҳам учратамиз:

Салқин, силлиқ, сўлим баҳор эртаси...

Уфқ бўйлаб ёнар шафақ байроқлар.

Ёшариб товланар барра япроқлар –

Кўшиқдай таралур қушлар назмаси. (I. 143)

Шеърнинг ушбу дастлабки банди биринчи мисрасида с ундош товуш такрори ва унлилар оҳангдошлиги юзага келган. Бу такрорлар бевосита китобхон диққатини ўзига жалб этади. Маълум бир ҳолатни юзага келтиради. Бу баҳорнинг сўлим кунларидан бири – табиатнинг гўзал тасвири. Бу тасвир кейинги мисраларда ривожлантирилган. Кейинги бандда ҳам ушбу с товуши билан боғлиқ такрор ҳосил қилинганки, бу тасвирга ишорадек намоён бўлади:

Далада, саҳрода, сой сиртларида

Кўёш кокиллари ётур паришон.

Поёнсиз экинзор беради нишон

Узоқ уфқларда, кўк четларида. (I. 143)

Кўриниб турибдики, *эрта баҳордаги яшил япроқларнинг* образли ҳолати кўёш кокилларида қиёс қилинган. Банддаги такрор товушлар образли ифоданинг ўрнига нисбатан диққатни тортади. Мисолдаги такрор билан боғлиқ сўзларнинг барчаси ўрин тушунчаси номи, аммо бу сўзларнинг учтаси с товуши билан бошланган. Бу ҳол ҳар учала сўз талаффузи бошланишида маълум уйғунликни юзага келтирган.

Шоирнинг "Ёз ёмғири" шеърида ҳам табиат тасвири оҳангдош товушлар воситасида образли ифодаланган. Ушбу шеърда "Яшил япроқлар" шеърига ҳамоҳанг ҳолат юзага келган. "Яшил япроқлар" шеъри *Салқин, силлиқ, сўлим баҳор эртаси...* тасвири билан бошланган бўлса, "Ёз ёмғири" шеъри *Ёз ёмғири ёғади сим-сим...* мисраси билан бошланган. Ҳар иккала шеърда бир-бирига яқин бўлган икки хил тасвир юзага келган. Бу товушлар такрори

воситасида янада таъсирчан ифодаланган. Зеро, адиб "Ёз ёмғири" шеърида бу тасвирга яна қайтади:

Сим-сим ёмғир, сирли соз мисол

Пичирлайди она табиат.

Сахийлиги ортгандай қат-қат,

Гуё дейди: ол, ол, олиб қол!..

(II. 86)

Банднинг дастлабки мисрасида с ундош товуш такрори натижасида оҳангдошлик юзага келган. Бу эса с товуши билан ёнма-ён келган унлилар оҳангдошлигини ҳам ҳосил қилган. Яъни *си-си-си-со-со* шаклида.

Шеърда с ундоши такрори билан бирга и ва о унлиларининг қайтарилиши ҳамда сўз такрори юзага келган. Бундай такрорлар шеърда ёмғир ёғишига хос нозик хусусиятни (сим-сим) ўринли, сирли созга ўхшатиб бўрттириб тасвирлаган. Банд охиридаги *ол, ол, олиб қол* шаклидаги такрор эса банддаги биринчи мисранинг тасдиғидек намоён бўлган. Шу шаклдаги с товуши билан боғлиқ такрорларни шоирнинг "Ўғил", "Вабо", "Тўқсон икки", "Сахарларда", "Саломнома" шеърларида ҳам учратамиз. Шунингдек, ундошлар такрорининг бу шакли *қ, к, ч, ж* товушлари орқали ҳам ҳосил қилинган:

Чайирсан, чечансан, чучуксан сўзсиз,

Эртақдай эзгусан, булоқ янглиз пок.

Кўз ололмас ҳатто илгаса кўзсиз,

Ҳолбуки, мунглувсан. Ғамдан кўксинг чок. (II. 294)

Адибнинг ушбу "Тошбу" шеърида *Тошбу* тимсолида ўзбек аёлининг қиёфаси ёритилган. Унинг сабр-бардоши, меҳнатсеварлиги кўрсатиб берилган. Шеърнинг номидан ҳам кўриниб турибдики, Тошбу – бу ўзбек аёли. Унинг иродаси, сабр-бардоши тошдан ҳам қаттиқ. Юқоридаги шеърнинг дастлабки бандида Тошбунинг фазилатлари янада таъсирли ифодаланган. Товуш такрорлари таъсирчанликни оширувчи восита бўлиб хизмат қилган. Бунда *ч* товуши такрорлари унинг ўзига хос хусусиятларини бўрттириб, китобхон диққатини шу сўзлар маъносига жалб этади. Бу товуш такрорига ҳамоҳанг унлилар такрори ҳам юзага келган. Яъни *ча-че-ча-чу-чу* шаклида.

Ўзбек аёли – Тошбунинг образли ҳолати такрор, ташбих (*Эртақдай эзгусан, булоқ янглиз пок*), муболаға (*Кўз ололмас ҳатто илгаса кўзсиз*) каби услубий воситаларнинг ўзаро уйғунлашуви асосида намоён бўлган.

Шунга ўхшаш такрорни Ҳамид Олимжон шеърлятида ҳам учратамиз:

Шарофат шафтоли шохидан

Сузилиб, мевалар узарди.

"Ичкари" титрарди оҳидан,

Кўллари ҳар томон чўзарди¹.

Ҳамид Олимжоннинг ушбу "Шарофат" шеърининг биринчи мисрасида *ш* товуши такрори натижасида ҳосил қилинган оҳангдошлик, аввало, китобхон диққатини шу мисрага жалб қилади, шунингдек, асосий ғоя *Шарофат* ва *шафтоли* сўзларининг шеър давомидаги такрор қўлланиши асосида намоён бўлиб боради.

2. Шеърнинг маълум бир бандида бирор товушнинг тўлиқ оҳангдошлиги кузатилади. Бунда Миртемир шеърлятида, асосан, *ж, с, ш, к, қ* товушлари такрор қўлланади. "Сени, болалигим", "Боқиши", "Салқин сахар, дарё бўйи...", "Кўл ёқалаб", "Қалдирғоч", "Чакмоқ", "Кулгичи" шеърларида шундай такрорлар мавжуд:

Сулувлигинг сеҳрдан соз,

Сеҳрдан соз, сен сарвиноз,

Юз эсласам, барибир оз,

Меҳру вафо эсингдами? (II. 120)

Халқ оҳангида ёзилган ушбу "Салқин сахар, дарё бўйи..." шеърида товушлар такрори оҳангдаги мусиқийликни, ифодавий соддаликни таъминлаган. Шоир маъшуканинг гўзал қиёфасини чизар экан, биргина байтнинг ўзида унинг сиймосини *сулуве, сеҳр, соз, сарвиноз* каби сифатловчилар воситасида образли ифодалаган. Бу сўзлар кейинги байтдаги *меҳру вафо* сўзлари билан мантиқан боғланган. Банднинг барча мисраларида с ундоши ва унли товушлар оҳангдошлиги мавжуд. Бу оҳангдошликнинг мисраларда кўйидагича намоён бўлганлигини кўришимиз мумкин:

1-мисра. *Су-се-со*

2-мисра. *Се-со-се-са*

3-мисра. *Эс-са*

4-мисра. *Эс*

Кўриниб турибдики, битта бандда с товуши ўн маротаба қўлланган ва ҳар бир мисрада оҳангнинг таъсирчанлиги, маънонинг кучайиб, бўртиб бориши намоён бўлган.

¹ Ҳамид Олимжон. Мукамал асарлар тўплами: 10 жилди. – Т.: "Фан", 1979. – 1-жилд. – Б. 38. Кейинги шеърини парчалар шу нашрдан олинди. (А.Ш.)

Шунингдек, шоирнинг “Кўл ёқалаб” шеърисида *ч, с, ш, р* товушлари билан боғлиқ такрорлар мавжуд:

Фақат чигирткалар чириллашмас,

Ёки сур сиртлонлар ириллашмас,

Ёки қузғунларнинг пириллашмас,

Илон, калтакесак зириллашмас,

Гала-гала келур сайроқ қушлар ҳам,

Қуелашир, ўйнашир, сайрашир чаҳ-чаҳ,

Ҳали янграгуси шўх, шодон қаҳ-қаҳ,

Бўрон ҳам одамга бўлгуси қарам.

(II. 239)

Шунга ўхшаш такрор “Сени, болалигим...” шеърисида ҳам мавжуд. Бу шеърда *ш* товушининг такрорини кузатамиз:

Ўша уялардан айтишар қўшиқ

Ҳа демай чиройли палапонлари.

Учишар, қўнишар, ўйнашар шўх-шўх

Она қалдирғочнинг болажонлари.

(I. 173)

Ушбу икки шеърда *ш* товуши такрори билан боғлиқ бир хил шаклдаги такрорлар мавжуд бўлса-да, улар икки хил услубий вазифа бажарган. “Кўл ёқалаб” шеърисида товуш такрорлари маълум бир ҳолатни ифодалашга хизмат қилган бўлса, “Сени, болалигим...” шеърисида ёшлик, болаликни кўмсаш билан боғлиқ хотираларни ёдга туширишга қаратилган.

Миртемир шеърларида *к* товушининг такрори ҳам ўзига хос маъно ва услубий вазифага эга:

Кўзи сурмаликкина,

Кўкси бурмаликкина.

Кулгичи бор – кулгичи,

Ёқа тугмаликкина.

Кулгичи, оҳ кулгичи,

Нозик адо нечоғлик.

(II. 160)

Ушбу шеърда *к* товуши ва қўшимча (-кина, -гичи)лар билан боғлиқ такрорлар юзага келган. Шеърда лирик қахрамон қиёфасининг ёритилишида *кулгичи* сўзи детал вазифасини бажарган. Чунки *кўз, кўздаги сурма, нозик адо* маълум семалари билан *кулгич* лексемасига боғланади. Шеърдаги такрорлар мисраларда оҳангдошликни, мусиқийликни таъминлаш билан бирга мисраларни оҳанг жиҳатдан ўзаро боғлашга хизмат қилган.

3. Шеърда оҳангдош сўзлар ёнма-ён қўлланиши натижасида ҳам товуш такрорлари юзага келган. Бунда шоир *чарчоқ* ва *чанқоқ*,

сув ва *сулув*, *чанқоқ* ва *чатноқ*, *қардошлик* ва *қондошлик* каби оҳангдош сўзлардан фойдаланган. Бу эса *тазмин-и муздаваж* санъатини ҳам юзага келтирган.

Бу санъатда икки ёки ундан ортиқ оҳангдош сўзлар ёнма-ён келтирилади. Натижада товушлар оҳангдошлиги юзага келиб, талаффуз, алоқадорлик кучайтирилади, мусиқий яқинлик ва бир текислик юзага келади.

“Бу санъат шеър мисраларида унли ёки ундош товушларни ёнма-ён ёки ўзаро яқин тарзда келтириш билан байт талаффузини кучайтириш, мусиқийликни оширишни назарда тутди”¹. Куйидаги бандда оҳангдош сўзларнинг ёнма-ён қўлланиши улар таркибидаги *ч* товушининг такрорига асос бўлган:

Ётилган жувон каби

Ҳансирар бўла тупроқ.

Чанқоқ ва чатноқ лаби:

Сув! – дейди, – сув бер кўпроқ! (II. 87)

Шоир сувга чанқоқ пахтазорни тасвирлар экан, бунда бадий санъатлардан маҳорат билан фойдаланган. Ўхшатиш (*Ётилган жувон каби*), жонлангириш (*Ҳансирар бўла тупроқ, Сув! – дейди, – сув бер кўпроқ!*), сифатлаш (*чанқоқ ва чатноқ лаби*), тазмини муздаваж (*чанқоқ ва чатноқ*), аллитерация (*чанқоқ ва чатноқ сўзларидаги ч, н, қ товушлари*) санъатларининг шеърда уйғун ҳолда ифодаланиши шеърдаги бадийлик ва образли ҳолатни кучайтирган. Ҳар бир санъат ўзига хос услубий вазифа бажарган. Санъатлар уйғунлигида поэтик тасвир мукамаллик касб этган.

Адибнинг “Шодиёна” шеърисида ҳам оҳангдош сўзларнинг ёнма-ён қўлланиши натижасида юзага келган товуш такрорлари мавжуд:

Чарчоқ, чанқоқ, барибир,

Қувноқ кўкрак керасан,

Азмкорсан, шаштингдан

Адир қолмас, чўл қолмас. (II. 178)

Ушбу бандда теримчи дехқоннинг ҳорғин ва ташна ҳолати оҳангдош сўзлар воситасида ифодаланиб, маъно кучайтиришга хизмат қилган.

Шоирнинг бу каби такрорларида оҳангдош сўзларнинг ёнма-ён келиши шу сўзлар ифодалаётган тушунчаларга урғу беришга хизмат қилган. *Чанқоқ* ва *чатноқ*, *чарчоқ* ва *чанқоқ* оҳангдош

¹ Ҳожирахмедов А. Мумтоз бадийят малохати. – Т.: “Шарк”, 1998. – Б. 102.

сўзлар ўртасидаги мантикий алоқа беихтиёр ўқувчининг диққатини тортади, бир-бирини тўлдиради ва мазмунни чуқурлаштиради. *Чанқоқ* ва *чатноқ* сўзлари яна банддаги *тупроқ* ва *купроқ* сўзлари билан ҳам оҳангдошлик касб этган ва сўзлардаги фонетик такрорлар бутун банд давомида ифодавийликни таъминлаган. *Чарчоқ* ва *чанқоқ* сўзлари эса банддаги кувноқ сўзи билан худди шундай муносабатда. Ўзига хослиги шундаки, *кувноқ* сўзи билан *чарчоқ* ва *чанқоқ* сўзлари ўртасида маълум маънода зидланиш бор ва шу зидланиш меҳнат машаққати ва унинг оқибатида юзага келувчи роҳатни таъкидлашга хизмат қилган.

4. Шеърдаги маълум бир банд мисралари бир хил товуш билан бошланади. Бундай такрор “Обой-бобой”, “Вабо”, “Қарқаралик” каби шеърларида қўлланган. Жумладан, “Вабо” шеърда бу куйидагича акс этган:

Сокит, сўлим кеча... Мен соқчи эдим,

Соялардай йироқ қоровулхона.

Сокит, сўлим кеча, тўрт томоним жим...

Сақлар эдим элни мардона.

(I. 251)

“Вабо” шеърдан олинган ушбу бандда мисралар с товуши билан бошланиб, товушлар оҳангдошлигини юзага келтирган. Бу оҳангдошлик мисралар таркибидаги с товуши мавжуд сўзларнинг ҳам вертикал, ҳам горизонтал жойлашишида юз берган.

Зеро, “Вертикал аллитерация, асосан, шеърий матнга хос бўлиб, мисралар бошидаги сўзларда, яъни мисралараро, горизонтал аллитерация эса мисра ёки жумла ичида бўлиши мумкин”¹.

Шеър уруш йилларида ёзилган. У Ватан ҳимояси учун жанг қилаётган аскар тилидан баён қилиниб, бунда жангчининг Ватан ҳимояси йўлидаги жонбозликлари оҳангдош такрор товушлар воситасида янада таъсирли ифодаланган. “Вабо” – немис фашистларининг босқини. Ёв босқини туфайли элнинг осойишталиги бузилган. Шундай “вабо” ёғилган бир даврда шоир халққа рухий мадад берган. Қаламини қуролга айлантириб, ўқувчи тасавурида уруш ва унинг оқибатларини янада жонлироқ ифодалаш учун шоир ҳаётни осойишта манзарада тасвирлайди. Банддаги товуш такрорлари ҳам ўша сокинлик, осойишталик, тинчликни таъкидлагандек тасаввур уйғотади. Келтирилган бандда фақат товуш такрори мавжуд бўлмай, балки сўз ва бирикмалар (*соқит, сўлим кеча*) ҳам

такрор келиб, бундай такрорлар шеърнинг турли қисмларида турлича ҳосил қилинган. Бу жангчининг турли психологик ҳолатини намоён қилади. Куйидаги бандда бу анафора такрори шаклида юзага келган:

Ором олсин улуг шаҳарлар,

Ором олсин инсон, жонивор.

Ором олсин кекса падарлар,

Роҳат уйқу олсин севган ёр... (I. 251)

Шеърда товуш, сўз ва сўз бирикмаси такрорлари осойишталикни таъкидлашга хизмат қилган бўлса, осойишталикнинг таъкидланиши эса урушга – нотинч ҳаётга қарши нафратни кучайтиришга хизмат қилган. Ёвга қарши нафрат эса жангчиларни руҳан ғалабага тайёрлаган. Ҳақиқатдан ҳам, душман босқинига қарши отланган жангчининг ғалабага ишончи муқаррардек тасвирланган. Зеро, шоир, ҳатто жониворларнинг ҳам тинчлиги бузилмасин, деб хитоб қилган, худди алладек куйланувчи кўшиқларини халққа инъом этган:

Севгилим сочини силаган еллар,

Салқин қанотингда етургил салом. (I. 252)

Ушбу бандда унли ва ундош товушлар билан боғлиқ такрор ҳосил қилинганки, бу Чўлпоннинг *Сочилган сочингдек сочилса сириг* мисраси билан бошланувчи шеърини эслатади. Аммо Миртемир мисраларида с товуши такрори билан боғлиқ ўзига хослик кузатилади.

5. Шеърнинг маълум бир банд мисралари ёки бирор мисранинг сўзлари бир хил товуш билан тугайди. Бу баъзан мисра ичидаги оҳангдошлик билан уйғунлашиб кетади. Шоир “Элу юрт мақтовни” шеърда м товуши такрори билан боғлиқ куйидаги содда, аммо таъсирчан мазмунли мисраларни яратган:

Саратоним, соворим, чиллам,

Боғу розим, тутзорим, тиллам.

Қўргошиним, таги мўл тиллам

Ипагимсан, қорақўлимсан. (III. 16-17)

Шеърдаги такрор товушлар оҳангдошлиги шеърнинг умумий мазмунига мос ҳолда шаклланган. Шоир юртининг сифати ва хусусиятларига, бойлигига ўқувчининг диққатини тортиш, уларни санаб ўтиш ва ургу бериш мақсадида товуш такрорларига мурожаат қилган. Шеърда юртимиз бойликлари бирма-бир тилга олинган. Лирик қаҳрамон улар билан фахрланади. Бу фахрланиш ҳисси

¹ Юлдашев М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Т., 2009. – Б. 30.

бандлардаги такрор бирликлар, жумладан, такрор товушлар воситасида образли, бадий тасвирланган. Айниқса, юқорида келтирилган банддаги *м* товуши билан боғлиқ такрорлар шеърга ўзгача оҳанг инъом этган. Келтирилган бандлардаги *м* товуши такрори қуйидаги шаклда юзага келган:

- 1-мисра: *м-м-м*
- 2-мисра: *м-м-м*
- 3-мисра: *м-м-м*
- 4-мисра: *м-м*

Бандда 11 ўринда *м* товуши қўлланган бўлса-да, қандайдир зўрма-зўракилик ёки сохталиқ ва сийқалиқни сезмаймиз. Шеърда юрт, мамлакат мадҳи ифодаланган. Инсоннинг борлиғи ҳам, бойлиғи ҳам, бутун бору йўғи юрт, она-Ватан эканлиги поэтик тасвирларда ифодаланган. Бунда такрор товуш маънони кучайтириб, таъсирчанликни оширган.

Мисраларда такрорланган *м* товуши ўзи келган сўзлар охирига ёлган, фикрнинг қатъийлигини хулосалагандек туюлади. Бунинг устига *м* товушининг I шахс эгалиқ қўшимчаси таркибида мавжудлиги шоирнинг она юртга чинакам меҳрини, бу меҳрнинг қайта-қайта такрорланиши шоирнинг садоқати, иқрорини таъкидлашга хизмат қилган.

Шунга ўхшаш такрорни Ҳамид Олимжон шеърларида ҳам учратамиз. Шоирнинг “Бахтлар водийси” шеърда *б* товуши билан боғлиқ такрор қуйидагича юзага келган:

Ювиб, тараб, севиб, ўпиб, қучиб, опичлаб,

Эй бахтларни балозатга етказган она!

Ёзилиб, етилиб, тўлиб ётадир –

Ётпасига янги кунга эришган Кува! (Ҳ.Олимжон. I. 155)

Градация шаклида ёзилган ушбу мисраларда (биринчи, иккинчи ва учинчи мисрада) *б* товуши такрори мавжуд. Шоир наздида бахтлар водийси деб тасвирланган Фарғона водийси табиати шеърда ўз ифодасини топган. Шеърдаги градацияни ҳосил қилган ҳар бир сўзнинг маъноси кучайиб борган. Аслида градациянинг ўзи – маъно кучайишига асосланган восита. Зинапоядорлик ҳар бир керакли фикр ё тушунчани таъкидлаш учун хизмат қилади. Берилган банддаги градация ҳосил қилувчи ҳар бир сўз охирида такрорланган товуш маънони янада кучайтириб, сўзлардаги маъно уйғунлигини юзага келтирган.

Юқорида келтирилган бандларни ўзаро қиёсласак, Миртемирнинг “Элу юрт мақтови” шеърдан келтирилган банднинг барча қисмларида бир хилда *м* товуши такрори мавжуд бўлиб, бу бандда тўлиқ оҳангдошлиқни ҳосил қилган бўлса, Ҳ.Олимжон шеърда бир мисрада товуш такрори таъсирчанликни оширса, иккинчи мисрада оҳанг пасаяди, учинчи мисрада яна оҳангдошлиқ кўтарилиб, тўртинчи мисрада пасайиш кузатилади.

6. Миртемир шеърлятида товуш такрорининг яна бир кўриниши борки, бу бошқа шоирлар ижодида кам учрайди. Бунда банд мисраларининг ҳар бирида алоҳида товуш оҳангдошлиғи, яъни такрори ҳосил қилинган:

Шопириб-шопириб Шодмонжонга суз,

Ўпириб-ўпириб Ўрмонжонга суз.

Қарама ҳеч кимнинг қош-қовозига,

Санамай саккиз де, уйламай тўққиз.

(II. 321)

“Бахшиёна тўртликлар” туркумига кирувчи ушбу “Кунинг келипти-да...” тўртлигида товуш оҳангдошлиғи қуйидаги шаклда юзага келган:

1-мисра: *ш-ш-ш*

2-мисра: *ў-ў-ў*

3-мисра: *қ-қ-қ*

4-мисра: *с-с-с-з*

Миртемир шеърлятида, жумладан, тўртликларида фольклор тилига хос хусусиятнинг таъсири сезиларли равишда кузатилади. Шоир “Кунинг келипти-да...” тўртлигида халқ донолигининг ифодаси бўлган мақол ва иборалардан унумли фойдаланган. Бунда шоир ахлоқий меъёрларга таянган ҳолда фалсафий хулосалар чиқарган. Санамай саккиз дегувчи, ўз даври келиб биров билан ҳисоблашмай қолган кишиларни аччиқ киноя остига олган. Шеърдаги товушлар такрори, биринчидан, халқона оҳангни юзага келтирган бўлса, иккинчидан, шеър мусиқийлигини таъминлаб, таъсирчанликни оширган. Шунингдек, ҳар бир мисрада алоҳида бир тушунчага урғу берилган, ҳар бир мисрада алоҳида бир фикр, ғоя илгари сурилган.

Умуман олганда, Миртемир ўз шеърлятида аллитерациядан унумли фойдаланиб, турли шаклларни юзага келтирган ва уларнинг ҳар бирига услубий вазифа юклай олган. Шоир шеърларида, асосан, *с, қ, м, ш, к, ч, ж, б, з, г* каби ундош товушлар такрор қўлланиб, ўзига хос услубий вазифа бажариб келган. Айниқса, *с* ва *қ*

ундошлари такрорлари кўплаб учрайди. С товуши билан боғлиқ такрорларда *севги, сўлим, соч, сунбул, сокин, сабо, салқин, сен, силаган, сулув, саҳар* каби сўзлардан фойдаланган бўлса, қ товуши билан боғлиқ такрорларда, асосан, турли шакллардаги от ва феъл сўз туркумларидаги сўзларни кўллаган.

1.2. Геминация

Геминация – поэтик нутқда кенг қўлланадиган фонетик усуллардан бири бўлиб, кўш ундошлик деб ҳам юритилади. Кўш ундошлик икки айнан бир хил ундошли ҳолатнинг юзага келиши ҳисобланади¹. Ушбу ҳодиса манбаларда “кўш ундошлик”², “геминация”³, “ундошларни қаватлаш”⁴, “кўшоқланиш”⁵ ёки “иккиланган ундош”⁶ каби турли номлар билан юритилган. Бунда шеърдаги мисралардан бирида маълум бир товуш атайин ортиқча қўлланади. Яъни нутқимизда сўздаги ундош товушни иккилантириш – *геминация* ҳодисаси ҳам бадий тасвирий восита ҳисобланиб, бадий асарда мақсадли қўлланади. Ундош товушнинг бундай иккилантирилиши қаватланиш деб ҳам юритилиб, у сўз маъносини кучайтиришга, нутқнинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади.

Ҳ.Неъматов ўзбек тилининг тарихий фонетикасига оид асарида кўшоқланишнинг фақат икки унли орасидаги якка ундошда содир бўла олиши билан фонетик ўзгаришларга ўхшашини, бу усул, асосан, икки унли орасида келган *к, қ, т, л* товушларининг кўшалок қўлланиши натижасида содир бўлишини, шунингдек, қадимда 2, 7, 8, 9, 30, 50 санок сонларини номлашда ҳам содир бўлганлигини, чунки тарихда бу сонларни бир ундош билан ҳам, иккиланган ундош билан ҳам талаффуз этиш мумкин бўлганлигини таъкидлайди⁶.

Ҳар қандай икки унли ўртасидаги кўш ундош геминацияни вужудга келтирмайди. Чунки тилимиздаги баъзи сўзларда ундошларнинг кўшалок қўлланиши меъёрий ҳолат бўлиб, бирор кўшимча маъно оттенкасига эга бўлмайди. М.Йўлдошев ундошларнинг қаватланиши ҳақида фикр билдириб, шундай ёзади: “Ундош-

ларнинг қаватланиши алоҳида услубий воситадир. Дуч келган товушни қаватлаб кўллаб бўлмаганидек, сўзда турли сабаблар билан ёнма-ён келган барча ундошлар ҳам лингвопоэтик жиҳатдан аҳамиятга эга бўлавермайди”¹.

Ундош товушни иккилантириш усули Миртемирнинг “Гўдаклигим”, “Асо” шеърларида қўлланган:

*Гўдаклигим тутди бугун
Қоратогнинг этагида,
Ҳаққим бор-да тупроғида,
Булоғида, чечағида:
Ҳаққим қолмиш қаймоғида,
Қовунида, гўжасида,
Ҳаққим қолмиш эртақ мисол
Битта пари чехрасида.*

(“Гўдаклигим”. II. 105)

Ёки:

*Негаки мен ҳамиша
Халқимга ишонгандим.
Халқимга ва инсоний
Ҳаққимга ишонгандим.*

(“Асо”. II. 349)

Ушбу шеърларнинг ҳар иккаласида *ҳақ* сўзи охирида келган қ товушининг қаватланиши мавжуд. Ўзаро қиёслаб кўрадиган бўлсак, бу шеърларнинг ҳар иккаласида ҳам *ҳақ* сўзига *-им* биринчи шахс эгалик кўшимчасини кўшиш натижасида *ҳаққим* сўзи ўрнига *ҳаққим* сўзи қўлланган. Бунда қ товушининг мақсадли қўлланганини ва шеър мазмунига қандайдир қатъийлик, ўзига ишонч ҳиссини киритганини кўрамиз. *Ҳаққим* сўзи иккала шеърда икки хил услубий вазифа бажарган. “Гўдаклигим” шеърда бу сўз инсон ёшлиги ўтган жой, ёшлик хотиралари киши учун ажралмас бир бутунлик эканлигини таъкидлаб кўрсатган ва она-Ватан, кадрдон элга боғланиш, унинг ҳаққоний, қонуний фарзанди эканини таъкидлашга хизмат қилган. “Асо” шеърда бу такрор ўз халқига бўлган меҳрни, унинг бир бўлаги сифатидаги эътиқодни ҳамда гурурни ифодалашга хизмат қилган. Ҳар иккала ҳолда фикрдаги қатъийлик, кўтаринкилик, таъсирчанлик мавжуд. “Миртемир поэзиясининг ўзига хослиги унинг ажойиб сербезак, ҳар сафар оригинал эшитиладиган халқчил поэтик тилига ҳам боғлиқ. Бу гоҳо жиндақ дангал, қишлоқирок, лекин ҳамма вақт безакли, гоҳо

¹ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. – Т.: ЎзМЭ, 2002. – Б. 143.

² Ҳожиёв А. Келтирилган асар. – Б. 143.

³ Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Т.: “Фан”, 2007. – Б. 47.

⁴ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Т.: “Фан”, 1983. – Б. 88.

⁵ Неъматов Х. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Т.: “Ўқитувчи”, 1992. – Б. 86.

⁶ Неъматов Х. Келтирилган асар. – Т.: “Ўқитувчи”, 1992. – Б. 86.

¹ Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Т.: “Фан”, 2007. – Б. 48.

Қоратоғ этакларидан шарқираб тушган Туркистон сойлари эпкинидек сарин, ҳамма вақт ширали, тежамли тиниқ бир тил”¹.

Хуллас, *геминация* алоҳида услубий восита сифатида Миртемир шеърлятида қ товуши асосида ҳосил қилинган. Бунда қ товушининг қаватланиши асосида мантиқий урғу шу сўзга тушган ва сўз маъносини таъкидлаб, экспрессивликни юзага келтирган.

1.3. Ассонанс

Миртемир шеърлятида товуш такрори, жумладан, *ассонанс* (унли товушлар) такрори услубий восита сифатида қўлланган. Ассонанс – унлилар оҳангдошлиги. “Ассонанс” (лот. Assonare – оҳангдошлик сўзидан) – гапда, мисра ва бандда бир хил унли товушларнинг қайтарилиши”².

О.С.Ахманова *ассонанс* турғун бирикмаларда учрашини ва услубий восита эканини ёзади³.

Ассонанснинг асосий хусусиятларидан бири шеърда қофияни юзага келтиришдир. Бу ҳақда баъзи ишларда “Ассонанс поэзияда қофия имкониятларини кенгайтиради”⁴, дейилган. Ассонанс такрори ҳозирги замон ўзбек шеърлятида жуда кўп учрайди.

Ассонансга берилган таърифлар орасида қуйидаги таъриф ҳақиқатга яқинроқ ва ушбу ҳодисанинг услубий вазифасини тўғри белгилайди: “Ассонанс – айнан ёки яқин унлиларнинг такрорланиши натижасида юзага келадиган оҳангдошлик”⁵. Манбаларда нутқ товушлари системасида экспрессивликни ифодалаш жиҳатидан унли товушларнинг имконияти катта эканлиги ҳам таъкидланган⁶.

Миртемир шеърлярида ассонансдан унумли фойдаланган. Ассонансда унли товушларнинг такрори тўлиқ ва тўлиқ бўлмаган ҳолда юзага келади. Шунга кўра, унинг икки хил турини фарқлаш мумкин: а) бир хил унли товушларнинг такрорланиши; б) турли унли товуш тўлиқ такрорланмасдан ўзаро ҳамоҳанг бўлиб келиши.

¹ Асқад Мухтор. Устознинг табаррук ўрни / Миртемир замондошлари хотирасида. – Т.: Фаъ, 1982. – Б. 32-33.

² Адабиётшунослик терминлари лугати / Тузувчилар: Ҳ.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. – Т.: “Ўқитувчи”, 1967. – Б. 34.

³ Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. – М.: “Наука”, 1969. – С. 58.

⁴ Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати / Н.Ҳотамов, Б.Саримсоқов. – Т.: “Ўқитувчи”, 1979. – Б. 36.

⁵ Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвоэстетик таҳлили асослари. – Т.: “Фан”, 2007. – Б. 97.

⁶ Абдувазизов А. Фоностилистик воситаларнинг ўрганилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1985. – 2-сон. – Б. 27.

Миртемир шеърлятида унлилар такрорининг ҳар иккала турини ҳам учратамиз. Улар шеърнинг турли қисмларида такрор келади. Жумладан, унли товушлар маълум бир мисрада такрор келади. Бундай такрорларни шоирнинг “Тортиқ”, “Куз кўшиғи”, “Олис Фарғонадан”, “Яёв улоқ” каби шеърлярида учратамиз. Шоирнинг “Тортиқ” шеърлярида *a* ва *o* унлилари такрорлари мавжуд:

*Ойнакўл-ку, ойнадай тоза,
Мўлдир-мўлдир ўта тиниқ сув,
Дунё бўйлаб мундоқ овоза –
Ёзда муздек, қишда илиқ сув...*

(II. 34)

Авалло шеърнинг ёзилиш тарихи ҳақида: 1962 йилда ўзбек адабиёти ҳафталиги қатнашчиларидан бир гуруҳи Кўкчатовга боришади. Кўкчатовда Эркеш деган шоир йигит Зулфияхонимга Ойнакўлни “тортиқ қилади”. Мана шу таассуротлар асосида Миртемир “Тортиқ” шеърини ёзган. Аниқроғи, ушбу “тортиқ”қа жавоб сифатида ёзилган. Шеърда Ойнакўлнинг тиниқлиги, унинг тортиқ қилинишга арзигулик табиат мўъжизаси эканлиги тасвирланган. Шеърдаги оҳангдошлик *Ойнакўл-ку ойнадай тоза* мисрасида ифодаланган. Мисрадаги товуш оҳангдошлиги сўзлар оҳангдошлигини таъминлаган. Ойнакўлнинг тиниқлиги, тозаллиги унинг номига кўчган ва ойнага қиёс қилинган. Банддаги *мўлдир-мўлдир* такрорий сўз эса фикрни ривожлантирган. Чунки бу оддий ҳаракат эмас, балки нафис бир тўлқинланишдир. *Сув* сўзининг сифатловчиси бўлиб келган *мўлдир-мўлдир* сўзи сувнинг мўллигини, кўлнинг тўла эканлигини ва айни пайтда сувнинг ҳолатини ифодалашга хизмат қилган. Сўзнинг бир пайтнинг ўзида икки хил услубий маъно касб этиши (1-маънода равиш, 2-маънода тақлид сўз) натижасида банднинг бадиий салмоғи ошган. Бунда, айниқса, сўзнинг такрор ҳолда қўлланиши муҳим аҳамиятга эга. Иккиламчи маъно айнан лексик такрор натижасида рўёбга чиққан ҳамда тажнис санъатини юзага келтирган.

Бандда *ойнакўл* ва *ойнадай* сўзлари доирасида оҳангдошлик мавжуд бўлиб, улар *тазмин-и муздаваж* санъатини юзага келтирган. Бу сўзлардаги оҳангдошликни *ойна* сўзи таъминлаган. *Ойнадай* сўзидаги *-дай* ўхшатиш воситаси *ташбиҳ* санъатини юзага келтирган.

Миртемир лирикасининг асосий хусусияти шундаки, унда халқона содда руҳ, ўйноқи ва кишини эркаловчи майин оҳанглар уйғунлашиб кетади ҳамда мисралар силлиқ, майин ўқилади.

Оҳангдаги ана шу ўзига хослик шоирнинг товушлар уйғунлиги ва мутаносиблигини яхши ҳис қилишини, товуш такрорларига муносиб бадиий-услубий вазифа юклай олишини намойиш қилади. Худди шундай товуш такрорини “Куз қўшиғи” шеърда ҳам кўришимиз мумкин:

Оптоқ-оптоқ... Ойдин сийна, оқ сийна.

Чўққиларга гўё парқу, оқ зина.

Адир-адир пурмавж, порлоқ ганжина,

Ёруз уммон келяпти.

(II. 245)

Ушбу шеърда *о* ва *а* унли товушлари, шунингдек, ундош товушлар ҳамда сўзлар такрорлари мавжуд. Бу такрорлар банднинг биринчи мисрасида қўлланган бўлиб, шеърда такрор билан ўхшатишнинг уйғунлиги мавжуд. Бунда такрорий сўзнинг *оптоқ-оптоқ* шаклида қўлланиши ҳам маънони кучайтиришга хизмат қилган. Шеърнинг номидан маълумки, “Куз қўшиғи” – бу йиғим-терим, ҳосил қўшиғи. Шеърда пахта йиғим-терими билан боғлиқ ҳолатларни ифода этувчи сўзлар қўлланган. Ушбу бандда оқ олтин хирмонининг кўкка бўй чўзиши, унинг ранги, мўллиги, киши диққатини жалб этувчи пурмавжлиги, хирмонларнинг *оптоқ* зинага ўхшаши товуш, сўз такрорлари, ўхшатиш, муболага каби воситалар орқали бадиий тасвирланган. Айниқса, биринчи мисрадаги *о, а, н, қ* товушлари такрори ва улар асосида келиб чиққан сўз такрорлари маънони поэтик талаб ва мезонларга мос равишда таъсири ифодалашга хизмат қилган. Мисраларда ўзига хос кўтаринкилик изчил, мусикий оҳанг орқали моҳирона тасвирланган.

Мана шундай бир ҳолат Ҳамид Олимжон ижодида ҳам учрайди. Унда градация усулидан фойдаланган ҳолда меҳнат мадҳ қилинган:

Ҳайда, оилада, далада, қирда,

Оптоқ пахта битган серунум ерда,

Озод меҳнат зўр жадал билан

Ҳар минут сен ўзинг биз билан бирга!

(X. Олимжон. “Маҳорат”. I. 160)

Ушбу банднинг биринчи мисрасида *а* товуши такрори мавжуд. Бу эса банднинг дастлабки мисрасида кўтаринки руҳни ҳосил қилган, мазмунни кучайтириб, китобхон диққатини шу мисрага тортган.

Миртемирнинг баъзи шеърларида мисралар бошида унли товушлар такрори мавжуд бўлиб, бундай такрорлар мисралар

бошидаги кўтаринки оҳангни юзага келтирган ва анафора такрори билан уйғунлашган:

Хирмонлар уюми – кўзлар қувончи...

Очил, ҳа, гўзалар, партираб ён-чи!

Очил, оптоқ тонлар алангасидай,

Очил, ҳайрон бўлсин кўкда сомончи.

(II. 37)

Ушбу бандда товуш такрори сўз такрори билан уйғунлашиб, маънони кучайтиришга хизмат қилган ва китобхон диққатини жалб этган. Мисралар бошидаги кўтаринкиликни таъминлаган.

Шоир шеърларининг баъзи бандларида мисралар охирида унлилар такрори юзага келган. Адибнинг “Соз”, “Фасли баҳор...”, “Элу юрт мақтови”, “Пахтакор тилидан” каби шеърларида шундай такрорлар мавжуд. “Соз” шеърда унли товуш такрори қуйидагича ҳосил қилинган:

Чал тўлғона-тўлғона,

Соз сеҳрига чулғона.

Тинглайин ёна-ёна,

Ташнадай қона-қона.

(II. 122)

Халқона услубда ёзилган ушбу шеърда мисралар охирида *а* товуши такрори юзага келган. Натижада қофиядош сўзларнинг янада оҳангдош бўлишига хизмат қилган.

Шоир шеърларида қофияда сўз ўйини воситасида турли маънони ифодаловчи омоним сўзлар қўллаш натижасида унлилар оҳангдошлиги ҳосил қилинган:

Жонларнинг озиги – сўзнинг ётиги,

Сўзим бўлса элнинг қўшиқ ё тиги,

Кўнглимни титратмас асло ёт йиги,

Доим хушвақт даврон кучолсам, дейман.

(II. 47)

Шоир “Устозга атаганим” номли ушбу шеърда шаклан яқин, аммо турли маъно ифодаловчи омоним сўзлар (*ётиги, ё тиги, ёт йиги*) ёрдамида шеър маъносини ўзига хос бир усулда баён этган. Бу сўзларда, асосан, *о* унлиси такрори оҳангдошликни, бадиий таъсирчанликни таъминлаган.

Умуман олганда, юқоридаги таҳлиллардан кўриниб турибдики, Миртемир шеърлятида ассонанснинг *а* ва *о* товушлар такрори кўпроқ учрайди. Шоир бу такрорлардан моҳирона фойдаланиб, ҳар бирига ўзига хос услубий маъно ва вазифа юклаган.

ҚИСҚА ХУЛОСАЛАР

Миртемир шеъриятида қўлланган фонетик такрорларнинг маъновий-услубий хусусиятлари юзасидан юқоридаги таҳлиллар асосида қуйидагича хулосага келиш мумкин.

1. Фонетик такрорлар бадиий асарнинг шаклий ўзига хослиги бўлиб, асарнинг бадииятини ошириш, айниқса, шеърий тилда мисраларнинг оҳангдошлигини таъминлаш, ифодавий таъсирчанлик, соддалик ва равлонликни оширишга хизмат қилган. Шоир шеърларидаги товуш ва бўғинлар такрори шеър мисраларига мантқан мос тарзда асосий маънони бўрттириб ифодалашга қаратилган.

2. Шоир лирикасида фонетик-услубий усул сифатида аллитерациянинг турли кўринишлари учрайди. Ундош товушларнинг такрорланиши бадиий нутқда товушларнинг талаффузда яқин ва уйғунлигини юзага келтирган, бу эса тасвирланаётган нарсаларга ўқувчининг диққатини жалб қилиб, мисраларнинг бадиий-эстетик таъсир кучини оширган. Аллитерация тасвирий воситаси сифатида маълум тушунчаларни таъкидлаш, ажратиб кўрсатишга хизмат қилган ва фикрнинг мантқиқий ҳамда услубий юкини оширган.

3. Миртемир шеъриятида унлилар уйғунлиги ва такрори орқали маълум бир сўз ёки товушга, улар ташувчи мазмунга урғу берилган.

4. Унлилар такрори маълум ритмни юзага келтирган. Сўз бўғинларидаги чўзиқ ёки қисқаликни таъминловчи, мусиқийликни юзага келтирувчи асосий воситалардан бири бўлган унли товушлар шоир шеърларида оҳангдошлик ва мусиқийликни таъминлаган.

II БОБ

МИРТЕМИР ШЕЪРИЯТИДА ГРАММАТИК ТАКРОРЛАР

Бадиий матндаги грамматик такрор деганда бирор қўшимча, сўз бирикмаси, гап, шеърий мисра ёки банднинг матнда ёки шеър мисраларида ижодкор томонидан мақсадли такрорланиши тушунилади. Бундай такрор қўлланиш қўшимча маъно оттенкасига эга бўлиб, турли услубий вазифа бажаришга хизмат қилади. Грамматик такрор тушунчаси кенг қамровли тушунча бўлиб, морфологик ва синтактик такрорларни ўз ичига олади. Морфологик такрорда, асосан, қўшимчаларнинг у ёки бу шаклда такрор келиши ёки оҳангдошлиги юзага келса, синтактик такрорда, асосан, сўз бирикмаси, гап ёки гап шакллари, шеърий мисра ёки банд такрорлари ҳосил бўлади. “Бадиий асар муаллифлари тасвирланаётган воқеа-ҳодисага ўқувчининг диққатини тортиш, уни бўрттириб кўрсатиш учун бадиий асарларда товуш ва товушлар, сўз ва сўзлар йиғиндисини, гапларни такрор қўллаб, урғуни кучайтиради, нутққа кескинлик киритади”¹.

Миртемир шеърияти учун грамматик такрорларнинг ташобеҳул-атроф, ҳалқа, тарди акс, мисра ва банд такрори каби турлари характерли бўлиб, шоир бу такрор усулларида унумли фойдаланган. Шунингдек, грамматик такрорнинг бошқа турлари ҳам шоир шеъриятида қўлланган.

Грамматик такрорларнинг, айниқса, синтактик такрорларнинг бошқа турларидан фарқи шундаки, бундай такрорларда гап, мисра ёки банд тўлиғича такрорланиб, фикрни кенгроқ ва батафсилроқ ифодалашга, тасвирни атрофлича ёритишга қаратилган бўлади. Чунки бундай бирликлар фонетик ёки лексик бирликларга нисбатан кенгроқ тушунча ифодалашга хизмат қилади. Қуйида грамматик такрор турларидан шоир шеърияти учун характерли бўлган ташобеҳул-атроф, ҳалқа, тарди акс, мисра ва банд такрорларининг қўлланиши, лингвопозетик маъно англатиши ва бу орқали асар тилининг жонли, таъсирчан ҳамда жозибали руҳ касб этиши ҳақида тўхталиб ўтамиз.

2.1. Ташобеҳул-атроф

“Ташобеҳул-атроф – арабча *тарафларнинг ўхшашлиги* сўздан олинган бўлиб, ёзувчи ўзи тузган гапнинг охиридаги сўзларини ёки мисра охиридаги бўлакни бошқа (кейинги) жумла ёхуд мисра бошида айнан келтириш (такрорлаш) йўли билан тарафларнинг ўхшашлигига эришиш усули”¹. Бу усул тарихий поэтикага оид манбаларда *тасбиғ* санъати деб юритилган. Ташобеҳул-атроф мисра билан мисрани, байт билан байтни бир-бирига боғлашга хизмат қилади. Адабиётшунос Ёқубжон Исоқов унинг хусусиятларини батафсил ёритиб берган².

Ташобеҳул-атроф шеърий матнда қатъий қўлланиш ўрнига эга бўлган такрор ҳисобланади. Байт доирасида қўлланганда биринчи мисранинг охирида қўлланган сўз ёки сўз бирикмаси иккинчи мисра бошида такрор келади. Банд доирасида қўлланганда биринчи байт охиридаги сўз ёки сўз бирикмаси иккинчи байт бошида такрорланади. Шунингдек, у бандлар ўртасидаги боғлиқликни ҳам таъминлайди. Яъни бирор банд охиридаги сўз ёки бирикма кейинги банд бошида такрор қўлланади.

Миртемир такрорнинг бу туридан унумли фойдаланган. Адиб шеъриятидаги ташобеҳул-атроф такрори сўз ва сўз бирикмаларидан иборат. Бу бирликлар шеърдаги мисраларни, бандларни бир-бирига боғлаган. Ташобеҳул-атроф, асосан, мисралар ўртасидаги боғлиқликни таъминлаб келган бўлса, байтлар ўртасидаги, шунингдек, бандлар доирасидаги боғлиқликни таъминловчи такрорларнинг қўлланиши тарихий поэтикада мусалсал (учма-уч улаш) деб ҳам юритилган. “Мусалсал (арабча занжирсимон, яъни ҳалқа-ҳалқа қилиб улаш) шеър банд (байт)ларини бадий такрорлар воситасида бир-бирига ҳалқа-ҳалқа қилиб боғлаш усули. Бу усул ҳозирги шеършуносликда учма-уч улаш (стик ёки симплока) деб ҳам юритилади. Мусалсал санъатининг ўзига хослиги шундаки, шеър банди (байти)нинг сўнгги сўзи гадаги банд (байт)нинг илк сўзи ўрнида айнан такрорланиб келаверади. Шу тариқа, шеър композициясида бадий яхлитлик вужудга келади. Бу усул кичик лирик жанрдаги асарларда ҳам, йирик ҳажмли эпик асарларда ҳам ишлатилаверади”³. “Учма-уч улаш (стик ёки симплока) – бадий такрорларнинг бир тури бўлиб, бир жумла ёхуд бир мисра

охиридаги сўз ёки сўз бирикмаси бошқа жумла ёки мисранинг бош қисмида такрорланиб келиши”¹. *Мусалсал* ёки *учма-уч улаш* такрори ҳам ташобеҳул-атроф такрори сингари мисралар ўртасидаги боғлиқликни таъминлайди. Бунда бирор мисранинг охиридаги сўз ёки бирикма кейинги мисрада такрор келади.

Қайд қилинган ҳолатларни ҳисобга олиб, Миртемир шеъриятида мавжуд мусалсал такрорини ҳам ташобеҳул-атроф такрори доирасида тадқиқ этишни лозим топдик. Шоир шеъриятидаги такрорлар мисра ва бандлар ўртасидаги боғлиқликни таъминлаш билан бирга ўзига хос таъсирчанликни юзага келтиради. *Ташобеҳул-атроф* – мисралар, байтлар ёки бандлар ўртасидаги боғлиқликни таъминлайди, шеърда композицион бутунликни юзага келтиради, маълум бир сўз ёки сўз бирикмасининг алоҳида ажралиб туришини таъминлайди. Миртемирнинг “Жилға бўйида”, “Салом хат”, “Дўстимнинг умр йўлдоши”, “Балиқ ови”, “Дорилфунун хиёбонида”, “Салқин сахар, дарё бўйи...”, “Тупроқ тўғрисида” каби шеърларида *ташобеҳул-атроф* такрорининг гўзал намуналарини учратишимиз мумкин. Жумладан, “Балиқ ови” шеърда бундай такрорлар қуйидагича юзага келган:

Бизнинг қишлоқ тоғ бағрида,

Тоғ бағрида – боғ бағрида,

Этагида чопқиллар сой.

Ёзда тиниқ,

Кузда тиниқ,

Сувда қуёш юз бир синиқ.

(II. 19)

Шеърда шоирнинг болалик хотиралари муҳрланган Қоратоғ этаклари, сойлари ва бу сойларда балиқ тутаётган бола ҳолати тасвирланган. Шеърнинг дастлабки банди биринчи мисрасидаги *тоғ бағрида* бирикмаси иккинчи мисра бошида такрор қўлланган. Шеърнинг дастлабки бандиданок мантикий урғу ушбу бирикмага тушади. Китобхон диққати шу такрор бирикмага қаратилади. Қишлоқнинг тоғ бағрида жойлашганлиги, бу қишлоқ табиатининг ўзига хос эканлиги ушбу такрорий бириклар воситасида поэтик бўёқларда акс этган. Шеърда қишлоқ тасвиридаги воқеалар давомида балиқ ови билан боғлиқ ҳолатлар жонли ифодаланган. Буни шоир шеърнинг сўнгги бандида қуйидагича тасвирлаган:

Балли, дерди, уқувимга...

Илинмайди лекин ҳозир.

¹ Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2001. – Б. 97.

² Қаранг. Исоқов Ё. Ташобеҳул-атроф // *Ўзбек тили ва адабиёти*. – Тошкент, 1972. – 1-сон. – Б. 90-92.

³ Бобоев Т., Бобоева З. Келтирилган асар. – Б. 102-103.

Бундан кейин тўр ташлайман,
Ташласам ҳам зўр ташлайман,
Қўлга тушар бари охир.

(II. 19)

Ушбу банддаги оҳангдош сўзлар балиқ тутаётган боланинг ҳолатини тасвирлашда асосий восита бўлиб хизмат қилган. Бунда *ташламоқ* сўзи билан боғлиқ оҳангдошлик мавжуд бўлиб, бу сўзлар оҳангдошлиги ташобеҳул-атроф такрори (учинчи мисра охиридаги сўзнинг тўртинчи мисра бошида такрорланиши) асосида юзага келган. Банд мазмунидан маълумки, лирик қаҳрамон ёки балиқчи бола учун балиқ тутишдан кўра, балиқ овининг гапши мароқли. Боланинг балиқ тўрини завқ билан ташлаши такрор сўзлар воситасида янада таъсирлироқ ифодаланган.

Шунга ўхшаш такрорни Ҳамид Олимжон шеърлятида ҳам учратамиз. Шоирнинг “Одам ҳақида” шеърда дунёнинг гўзаллиги инсон эканлиги тасвирланган. Шеърда дунё гўзаллиги инсон туфайли эканлиги акс этган:

Дунё гўзал, нечунким унда,
Сенинг билан биз бормиз доим.
Унда одам қолмаган кунда,
Бошланажак “қиймат қойим”.

* * *

Гўзал этмиш дунёни одам,
Одам билан гўзалдир ул ҳам.

(Ҳ.Олимжон. I. 207)

Шеърдаги *ташобеҳул-атроф* такрорини унда ва *одам* сўзлари ташкил қилган. Шеърнинг умумий ғояси ҳам шу сўзларга сингдирилган.

Миртемирнинг “Тупроқ тўғрисида” шеърда ҳам *ташобеҳул-атроф* такрорининг ўзига хос кўриниши юзага келганини кўрамиз. Шеър мисралари такрор услубий воситаси асосига қурилган. Унда такрорнинг бир қанча турларини учратамиз. Шеърда ҳалқа такрори ҳам ҳосил қилинган. Шеърнинг дастлабки мисраси *Тупроқда ҳикмат кўп, жигаргинам, ҳей!* шаклида бўлиб, бу мисра шеърнинг ўртасида ва охирида такрорланади. Кўриниб турибдики, шеърда дастлаб *тупроқда ҳикмат кўп, тупроқда маъно кўп*, дея тезис фикр айтилган. Кейинги мисраларда шу фикр ривожлантирилади, мукамаллашади. Такрор мисралар шеърда маъно умумийлигини таъкидлайди. У ҳам бўлса, бу саъй-ҳаракатларнинг барчаси шу она тупроқ учун, яъни шу она-Ватан учун эканлиги поэтик тасвирланган:

Ҳабибийнинг булбулдек ўша мастлиги,
Мастлиги, машраблиги, ҳақтарастлиги,
Асқаднинг бурролиги ва чаптастлиги –
Шу тупроқ илҳомидан.

(II. 157)

Ушбу бандда *мастлиги* сўзи *ташобеҳул-атроф* такрорини юзага келтирган. Бу сўз кўчма маънода қўлланиб, *мамнуниятлиги*, *ғурури* маъноларини берган. Шеърда қўлланган *тупроқ* сўзи ҳам *Ватан*, *юрт*, *она ер* маъноларини билдириб, кенг қамровли маънога эга. Шеърдаги *тупроқ*, *ирмоқ*, *қирзоқ*, *яйлоқ* каби такрорлар шу она заминнинг, шу юртнинг бетакрор тасвиридир.

Ташобеҳул-атроф такрори шеъринг матнда маълум бир аниқ қўлланиш ўрнига эга бўлган такрор турларидан биридир. Бу такрорда мисра ёки бандлар ўртасида боғлиқлик юзага келади. Шеърдаги бирор мисра охиридаги сўз кейинги мисра бошида такрор келади. Бу мумтоз адабиётимизда кенг қўлланган *қайтариш* такрорининг бир шаклидир. *Қайтариш* такрори мисра ёки байт доирасида юзага келади. Қайтариш “Бир хил маънодаги ёки шаклдош икки сўзни байтнинг турли ўринларида келтириш санъатидир”.¹ Бу санъат поэтикага оид манбаларда турлича номланган. Адабиётшунос Ё.Исҳоқов таъкидлашчи: “Бадиий санъатлар ичида энг мумтоз ва мақбулларида бири (Рашидиддин Вотвот) ҳисобланган бу усул классик поэтикага доир асарларнинг аксариятида раддул-ажуз ил-ас-садр, баъзиларида мутобиқа, айримларида эса тасдир деб аталган”.² Санъатшунос Атоуллох Ҳусайний бу санъатни *радду-л-ъажз мина-с-садр* деб номлайди ва ёзади: “Бу санъат насрда жамиъ араб фусаҳосиго ажам шуароси наздида андоқ бўлурким, бир лафзни биринчи жумлада келтиргайлар ва яна ўшул лафзни ўшул маънода ул жумланинг охирида зикр эткайлар ёки орасида ё тажнис, ё иштиқоқ, ё шибҳ-и иштиқоқ бўлган икки лафзнинг бирин жумла бошида ва иккинчисин охирида келтирурлар”.³ Адабиётшунос Анвар Ҳожиаҳмедов бу санъат ҳақида фикр билдирар экан, уни радд-ул-ажуз ал-ас-садр деб атайдди. Ушбу санъат номининг «бир хил ёки шаклдош икки сўзни байт боши ва охирида келтириш» маъносини билдиришини айтади⁴. Ёқубжон Исҳоқов эса унинг адабий

¹ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: “Шарк”, 1999. – Б. 85.

² Исҳоқов Ё. Қайтариш санъати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. – 2-сон. – Б. 83.

³ Ҳусайний А. Бадиий-с-санъий / Форсчадан А. Рустамов таржимаси. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1981. – Б. 52.

⁴ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: “Шарк”, 1999. – Б. 85.

манбалардаги номи бу санъатнинг моҳиятини тўлиқ ёритиб бермаслигини таъкидлайди: “Классик поэтикага доир адабиётларда берилган бу санъатнинг номи унинг моҳиятини тўла ифодалай олмайди. Чунки радд ул-ажуз ил-ас-садр (байтдаги ажужнинг садр бўлиб такрорланиши) қайтариш санъатининг хилма-хил кўринишларидан биригина, холос”¹.

Маълумки, мумтоз адабиётимизда байт қисмлари алоҳида номланган. Байтнинг биринчи мисраси боши садр, иккинчи мисраси боши ибтидо, байт мисраларининг ўрта қисмлари ҳашв, биринчи мисранинг охири арўз, иккинчи мисранинг охири ажуж ёки зарб деб юритилган. Агар радд ул-ажуж ил-ас-садр такрорини олиб қарайдиган бўлсак, байт охиридаги сўзнинг кейинги байт бошида қайтарилиши ёки ажужнинг садрда қайтарилиши маъносини беради. Бу ушбу санъатнинг турларидан бири. Демак, Ёқубжон Исҳоқов тўғри таъкидлаганидек, ушбу санъатнинг номини “қайтариш санъати” деб атасак, кенгроқ маъно ифодалайди. Қайтариш санъати байтда ёки, умуман, шеърда турли хил такрорларни ҳосил қилади. А.Ҳожиаҳмедов ўз асариди унинг йигирмага яқин тури борлигини қайд қилган². Ё.Исҳоқов эса унинг тармоқлари эллиқдан ошиши ҳақида маълумотлар берган³. Бу санъат, асосан, мумтоз адабиётимиз учун хос бўлиб, кўпроқ аруз вазнида қўлланган. Ҳозирги замон ўзбек шеърлятида ҳам қайтариш такрори мавжуд. Бу такрорнинг шакллари анафора, эпифора, ташобеҳул-атроф, тақрир каби бир қанча такрор шакллари билан монанд бўлганлиги ва қайтариш такрорининг, асосан, аруз вазни учун хослигини ҳисобга олиб бу ҳақда алоҳида тўхталмадик.

2.2. Ҳалқа

Шеърлятида кўп қўлланадиган бадий такрорлардан бири ҳалқа такроридир. Бу такрорда шеърнинг бошида келган мисра ёки банд шеърнинг охирида такрорланади ва матнда ҳалқа ҳосил қилади. Унинг номланиши ҳам шундан келиб чиққан.

Ё.Исҳоқов бу санъатнинг ўзбек адабиётдаги шаклланиши ҳамда тараққиёти Алишер Навоий ижоди билан боғлиқ эканлигини таъкидлайди⁴. Арабча “*матлаънинг қайтарилиши, такрорланиши*”

¹ Исҳоқов Ё. Келтирилган иш. – Б. 83.

² Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: «Шарқ», 1999. – Б. 86.

³ Исҳоқов Ё. Қайтариш санъати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. – 2-сон. – Б. 87.

⁴ Исҳоқов Ё. Радд ул-матлаъ // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1973. – 1-сон. – Б. 77.

маъноларини билдирувчи *радд ул-матлаъ* такрори мумтоз адабиётимизда, асосан, ғазал ва қасида жанрлярида кўпроқ қўлланган. А.Ҳожиаҳмедов бу ҳақда фикр билдириб, унинг “*радди матлаъ*” деб номланишини қайд қилади ҳамда ғазалнинг биринчи мисраси такрори назарда тутилишини қуйидагича ифодалайди: “Бу санъат мумтоз шеърлятида радди матлаъ деб юритилган. “Радди матлаъ”, асосан, “матлаъни такрорлаш” деган маънони ифодалайди. Лекин ушбу санъат кўпинча ғазалнинг биринчи мисрасини асар охирида такрорлашни назарда тутуди”¹. Бундан унинг номида маълум шартлилик мавжуд эканлиги намоен бўлади, яъни у матлаънинг қайтарилиши, такрорланиши деб аталса-да, аслида матлаънинг бир мисраси – ярми такрорланади².

Радди матлаъ такрорининг мумтоз адабиётимизда мисра, байт такрорлари, асосан, қасида ва ғазалга хос бўлиб, ҳозирги замон ўзбек адабиётда, жумладан, бармоқ вазнида мисра ёки банд шаклидаги такрорлар ҳалқа номи билан юритилади. Ҳалқа такрори шеър бошидаги мисра, байт, банднинг шеър охирида такрор келиб ҳалқа ҳосил қилишидан иборат. Бунда ҳалқа мисра, байт, банд шаклида такрорланади. Ҳалқанинг бошқа такрорлардан фарқи шундаки, у шеърнинг яхлитлигини таъминлайди. Шеър бошида берилган фикр шеър давомида ривожланиб боради ва унинг охирида умумлаштирилади. “Ҳалқа, биринчидан, шеър ғоясини кўрсатса, иккинчидан, шеърнинг бошқа бандларини ўз доирасига қамраб олади – шеърнинг композицион бир бутунлигини вужудга келтиради”³.

Миртемир шеърлярида ҳалқа такрори ўзига хос шаклда маҳорат билан қўлланган. Шоир шеърлятида ҳалқа такрорининг икки хил: мисра ва банд шаклидаги такрорлари мавжуд, яъни шеър бошида келган мисра ёки банд шеър охирида такрор қўлланган. Бундай такрорлар оддий қайтариқлар бўлмай, услубий вазифа бажаришга хизмат қилган.

Шоирнинг “Нурхонни йўқлаб...”, “Боғимнинг чечаклари”, “Байрам қўшиқлари”, “Денгиз тинчимади – биз тинчимадик”, “Пушкин уйида”, “Шундоғам севаманки...”, “Ҳаттоки”, “Тупроқ тўғрисида”, “Чимилдик”, “Бу ўша...” каби шеърлярида мисра такрорлари; “Опоқи”, “Шароб”, “Мен сени ...”, “Розиман, ризоман,

¹ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: «Шарқ», 1999. – Б. 109.

² Исҳоқов Ё. Келтирилган мақола. – Б. 77.

³ Бобоев Т., Бобоева З. Бадиий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2001. – Б. 98.

манбалардаги номи бу санъатнинг моҳиятини тўлиқ ёритиб бермаслигини таъкидлайди: “Классик поэтикага доир адабиётларда берилган бу санъатнинг номи унинг моҳиятини тўла ифодамай олмайди. Чунки радд ул-ажуз ил-ас-садр (байтдаги ажужнинг садр бўлиб такрорланиши) қайтариш санъатининг хилма-хил кўринишларидан биригина, холос”¹.

Маълумки, мумтоз адабиётимизда байт қисмлари алоҳида номланган. Байтнинг биринчи мисраси боши садр, иккинчи мисраси боши ибтидо, байт мисраларининг ўрта қисмлари ҳашв, биринчи мисранинг охири арўз, иккинчи мисранинг охири ажуж ёки зарб деб юритилган. Агар радд ул-ажуж ил-ас-садр такрорини олиб қарайдиган бўлсак, байт охиридаги сўзнинг кейинги байт бошида қайтарилиши ёки ажужнинг садрда қайтарилиши маъносини беради. Бу ушбу санъатнинг турларидан бири. Демак, Ёқубжон Исҳоқов тўғри таъкидлаганидек, ушбу санъатнинг номини “қайтариш санъати” деб атасак, кенгроқ маъно ифодалайди. Қайтариш санъати байтда ёки, умуман, шеърда турли хил такрорларни ҳосил қилади. А.Ҳожиаҳмедов ўз асарида унинг йигирмага яқин тури борлигини кайд қилган². Ё.Исҳоқов эса унинг тармоқлари эллиқдан ошиши ҳақида маълумотлар берган³. Бу санъат, асосан, мумтоз адабиётимиз учун хос бўлиб, кўпроқ аруз вазнида қўлланган. Ҳозирги замон ўзбек шеърлятида ҳам қайтариш такрори мавжуд. Бу такрорнинг шакллари анафора, эпифора, ташобеҳул-атроф, тақрир каби бир қанча такрор шакллари билан монанд бўлганлиги ва қайтариш такрорининг, асосан, аруз вазни учун хослигини ҳисобга олиб бу ҳақда алоҳида тўхталмадик.

2.2. Ҳалқа

Шеърлятида кўп қўлланадиган бадий такрорлардан бири ҳалқа такроридир. Бу такрорда шеърнинг бошида келган мисра ёки банд шеърнинг охирида такрорланади ва матнда ҳалқа ҳосил қилади. Унинг номланиши ҳам шундан келиб чиққан.

Ё.Исҳоқов бу санъатнинг ўзбек адабиётдаги шаклланиши ҳамда тараққиёти Алишер Навоий ижоди билан боғлиқ эканлигини таъкидлайди⁴. Арабча “*матлаънинг қайтарилиши, такрорланиши*”

¹ Исҳоқов Ё. Келтирилган иш. – Б. 83.

² Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малохати. – Т.: «Шарқ», 1999. – Б. 86.

³ Исҳоқов Ё. Қайтариш санъати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. – 2-сон. – Б. 87.

⁴ Исҳоқов Ё. Радд ул-матлаъ // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1973. – 1-сон. – Б. 77.

маъноларини билдирувчи *радд ул-матлаъ* такрори мумтоз адабиётимизда, асосан, ғазал ва қасида жанрларида кўпроқ қўлланган. А.Ҳожиаҳмедов бу ҳақда фикр билдириб, унинг “*радди матлаъ*” деб номланишини қайд қилади ҳамда ғазалнинг биринчи мисраси такрори назарда тутилишини қуйидагича ифодалайди: “Бу санъат мумтоз шеърлятида радди матлаъ деб юритилган. “Радди матлаъ”, асосан, “матлаъни такрорлаш” деган маънони ифодалайди. Лекин ушбу санъат кўпинча ғазалнинг биринчи мисрасини асар охирида такрорлашни назарда тутати”¹. Бундан унинг номида маълум шартлилик мавжуд эканлиги намоён бўлади, яъни у матлаънинг қайтарилиши, такрорланиши деб аталса-да, аслида матлаънинг бир мисраси – ярми такрорланади².

Радди матлаъ такрорининг мумтоз адабиётимизда мисра, байт такрорлари, асосан, қасида ва ғазалга хос бўлиб, ҳозирги замон ўзбек адабиётда, жумладан, бармоқ вазнида мисра ёки банд шаклидаги такрорлар ҳалқа номи билан юритилади. Ҳалқа такрори шеър бошидаги мисра, байт, банднинг шеър охирида такрор келиб ҳалқа ҳосил қилишидан иборат. Бунда ҳалқа мисра, байт, банд шаклида такрорланади. Ҳалқанинг бошқа такрорлардан фарқи шундаки, у шеърнинг яхлитлигини таъминлайди. Шеър бошида берилган фикр шеър давомида ривожланиб боради ва унинг охирида умумлаштирилади. “Ҳалқа, биринчидан, шеър ғоясини кўрсатса, иккинчидан, шеърнинг бошқа бандларини ўз доирасига қамраб олади – шеърнинг композицион бир бутунлигини вужудга келтиради”³.

Миртемир шеърларида ҳалқа такрори ўзига хос шаклда маҳорат билан қўлланган. Шоир шеърлятида ҳалқа такрорининг икки хил: мисра ва банд шаклидаги такрорлари мавжуд, яъни шеър бошида келган мисра ёки банд шеър охирида такрор қўлланган. Бундай такрорлар оддий қайтариқлар бўлмай, услубий вазифа бажаришга хизмат қилган.

Шоирнинг “Нурхонни йўқлаб...”, “Боғимнинг чечаклари”, “Байрам қўшиқлари”, “Денгиз тинчимади – биз тинчимадик”, “Пушкин уйда”, “Шундоғам севаманки...”, “Ҳаттоки”, “Тупроқ тўғрисида”, “Чимилдик”, “Бу ўша...” каби шеърларида мисра такрорлари; “Опоқи”, “Шароб”, “Мен сени ...”, “Розиман, ризоман,

¹ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малохати. – Т.: «Шарқ», 1999. – Б. 109.

² Исҳоқов Ё. Келтирилган мақола. – Б. 77.

³ Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2001. – Б. 98.

ўла-ўлгунча”, “Ўтпараст сингари ...”, “Ана боғлар”, “Кўл бўйида” каби шеърларида банд такрорлари ҳалқани юзага келтирган.

Миртемир “Тупроқ тўғрисида” шеъри дастлабки мисрасини ҳалқа такрори сифатида шеърнинг ўртасида ва хирида такрор қўллайди.

Дастлабки банд:

Тупроқда ҳикмат кўп, жигаргинам, ҳей!

* * *

*Не-не одам шу тупроқда ётибди беном,
Навоий ҳам шу тупроқда олмоқда ором.
Тенгсиз бир мамлакатнинг энг ардоқлиги,
Тенгсиз бир мамлакатнинг вақти чоғлиги,
Наинки мамлакат, юз аждод фахри,
На аждод, на авлод, одамзод фахри.*

(II. 156)

Охирги банд:

*Зангладиму соғ қолдим
Ва асримдан бахтим улушин олдим.
Аслида темир ҳам тупроқдан-да,
Темирдаги шу жўн сир ҳам тупроқдан-да!*

* * *

Тупроқда ҳикмат кўп, жигаргинам, ҳей! (II. 157)

Бунда такрорланувчи мисра *Тупроқда ҳикмат кўп, жигаргинам, ҳей!* мисраси бўлиб, бу шеър бошида тезис фикр сифатида алоҳида ажратиб берилган ва шеър ўртасида ҳамда охирида такрор келиб, шеърнинг бир бутунлигини таъминлаган. Бу эса шу тупроқнинг, она заминнинг бебаҳолигини, шу она-Ватаннинг муқаддаслигини ифодаловчи ҳикмат. Шоир шеър ғоясини шу мисрага сингдирган. Бунда *тупроқ* сўзи кенг маънода қўлланиб, бадийий концент даражасига кўтарилган. Шеър мисраларида она-юрт, она-Ватан маъноларини ифодалаган. Мисранинг шеър охиридаги такрори мисралардаги фикрларни таъкидлайди. Шунингдек, шеърда анафора, ассонанс, аллитерация каби бир қанча такрор усуллари маҳорат билан қўлланиб, шеърга ўзгача руҳ бахш этган.

Шунга ўхшаш такрор шоирнинг “Шундоғам севаманки...” шеърида ҳам мавжуд. Шоир *Шундоғам севаманки...* мисрасини ҳалқа такрори сифатида қўллаган. Шеърда лирик қахрамоннинг Фарғонага бўлган муҳаббати улуғланган. Беш банддан иборат шеърнинг ҳар бир банди *Шундоғам севаманки сени, Фарғонагинам!*

мисраси билан бошланган ҳамда шеър охирида такрор қўлланиб, ҳалқа такрорини юзага келтирган. Бу эса Ватанга бўлган муҳаббатни ҳар бир бандда қайта-қайта таъкидлашдан иборат ва шеърдаги асосий “юк”ни ушбу такрорланувчи мисра ташийти.

Дастлабки банд: *Шундоғам севаманки,
Сени, Фарғонагинам!*

*Не билай, борми ўзи
Бў оламда ўхшашинг?
Асл тупроқ, қутлуғ юрт-
Сўлим, дилрабо, шинам,
Жондай азиз, азалдан,
Ардоқли меҳнаткашинг... (II. 145)*

Охирги банд: *Шундоғам севаманки,
Сени, Фарғонагинам!
Сен замонлар қалбида
Шўх қўшиқ, жаранг нидо.
Етти иқлим тоғида
Эй гавҳар донагинам,
Кўзим қароғидасан,
Не жсон – жсонлар ҳам фидо... (II. 146)*

* * *

Шундоғам севаманки...

Ҳар бир бандда ифодаланган фикр шеър охирида умумлаш-тирилган. Шеър охиридаги “*Шундоғам севаманки...*” мисрасининг алоҳида ҳолда такрор келиши уларнинг бир бутунлигини таъминлаган.

Миртемир шеърларида ҳар бир элемент ўз ўрнида қўлланган. Унинг баъзи шеърларида мисралар охирида турли хил лексик ва аффиксал элементлар қўшилиб келади. Бу ҳам шеърнинг ўзига хос оҳанги билан юзага келган. Ушбу шеърда ҳам мисра такрори билан бирга -гина қўшимчасининг такрор келиши кузатиладики, бу ўзига хос шаклда қўлланиб, услубий вазифа бажарган ҳамда мисра такрорига қўшимча услубий маъно юклаган:

*Шундоғам севаманки,
Сени, Фарғонагинам
Баҳор баҳра олғудай
Тансиқ, ўтлуғ нафасинг.*

*Паридай тиниққинам,
Тенгсиз жононагинам*

Тонги тушдай фусункор

Сен тўқимиш атласинг... (II. 145)

Шоирнинг Фаргонага бўлган муҳаббати, меҳри такрор мисра-ларда такрор-такрор таъкидланган. Бунда *Фаргонагинам* сўзида -гина кўшимчаси билан боғлиқ ўзгача услубий маъно мавжуд. *Фаргона* номи ва унинг таркибидаги -гина кўшимчаси илик меҳрни, яқинликни, дилдан чиқадиган эъозни такрор-такрор таъкидлаган. Шунингдек, -гина, ҳамда 1-шахс эгалик кўшимчаси *тиниққинам*, *жононагинам* сўзларида ҳам ўзига хос шаклда қўлланиб, маънонинг янада таъсирли ифодаланишига хизмат қилган. Бу кўшимчага “Ўзбек тили грамматикаси”да қуйидагича таъриф берилган: “-гина (-қина, -кина) юкламаси: а) мустақил сўзлар (от, сифат, олмош, сон, феъл, равиш ва айрим феъл формалари ҳамда айрим кўмакчилар) билан, туфайли, учун ва шу кабилардан сўнг келиб, айириб кўрсатиш, чегаралаш маъноларини билдиради; б) предмет ёки ҳаракат белгисини билдирувчи сўзлардан сўнг келиб, предмет ёки ҳаракат белгисини айириб кўрсатиш билан бирга, ўша белгида камликни, кучсизликни ҳам ифодалайди”.¹ Шеърдаги *Фаргонагинам*, *жононагинам* сўзларида эркалаш кўшимчаси бўлиб келган бўлса, *тиниққинам* сўзида сифатнинг озайтирма даражаси шаклида қўлланган.

Миртемир ўз шеърларида ҳалқа такрори сифатида шеър охирида байт ва бандларни такрор қўллаб, уларга маълум услубий маъно юклаган. Шоирнинг “Опоқи” шеърида ҳам шундай такрорлардан бири кузатилади. Бунда шеърнинг дастлабки икки мисраси шеър охирида такрор келган. Шеърнинг биринчи банди қуйидаги икки мисрадан иборат:

Ҳа, қайтиб келмасин у озир палла,

Ҳеч қайтиб келмасин, дейман баралла... (II. 51)

Шеърнинг асосий ғояси шу икки мисрага сингдирилган. Унда бир қишлоқ ўсмирининг бошидан кечирганлари тасвирланган. Шеър охирида дастлабки мисраларнинг такрорланиши байт маъносининг янада таъсирчанроқ бўлишига хизмат қилган, яъни шоирнинг тилга олинаётган ҳолатнинг яна такрорланмаслиги ҳақидаги истаги такрор воситасида таъкидлаб кўрсатилган:

¹ Ўзбек тили грамматикаси: 2 жилдли / Ф. Абдурахмонов, Ш. Шоабдурахмонов, А. Ҳожиевлар таҳрири остида. - Т.: “Фан”, 1975. - 1-жилд. - Б. 580.

*Ҳа, қайтиб келмасин бадбахт у палла,
Ҳеч қайтиб келмасин, дейман баралла.* (II. 53)

Ушбу такрорий бандга эътибор қилсак, шеър бошидаги бандда уруш йиллари *озир палла* деб тилга олинган бўлса, шеър охиридаги такрорда *бадбахт палла* деб ифодаланган. Албатта, бунда *озир* сўзига нисбатан *бадбахт* сўзи кучли салбий бўёқдорликка ва таъсирчанликка эга эканлигини кўришимиз мумкин. Дастлабки бандда қўлланган *озир* сўзи кўчма маънода қўлланиб, *машаққатли*, *уқубатли*, *азобли* маъноларини ифодалаган бўлса, шеър охирида қўлланган байтдаги *бадбахт* сўзи уруш йилларини энг бахтсиз йиллар сифатида изоҳлаган. Бу сўз такрор қўлланган охириги байтнинг таъсирчанлик кучини оширишга хизмат қилган.

Миртемир шеърлятида шеър бошида келган банднинг шеър охирида такрорланиб келиши ҳам қўплаб кузатилади. Маълумки, банд такрорида мисра ёки байт такрорига нисбатан кенгроқ маъно ифодаланади. Жумладан, “Ўтпараст сингари...” шеърида шундай такрор қўлланган.

Дастлабки банд:

Кўжлам, ёшлигимдай ардоқлим, шўҳим,

Ҳар йили, ҳар йили интизорингман.

Лоладан аланга, гуллардан чўғим,

Ўтпараст сингари беқарорингман. (II. 15)

Охириги банд:

Кўжлам, ёшлик каби тансигим, шўҳим,

Ҳар йили ошиқу интизорингман.

Лоладан аланга, гуллардан чўғим,

Ўтпараст сингари беқарорингман. (II. 15)

Шеърда баҳорнинг келиши инсон ёшлигига қиёс қилинган. Бу фикр кейинги мисраларда ривожлантирилиб, шеър охирида дастлабки банд такрори асосида умумлаштирилган. Такрорий бандда лирик қаҳрамон баҳорни ҳар йили соғиниб кутиши, *ўтпараст* (*ўтни худо деб билувчи, ўтга сизинувчи*) сингари беқарорлиги таъкидланган. Шоир шеърлятида шеър бошидаги мисра ёки банднинг шеър охирида ўзгариб такрорланиши ҳам кузатилади. Бу эса такрорланувчи бирликнинг дастлабки қўлланишига нисбатан кучлироқ таъсирчанликка эга бўлади. Жумладан, адибнинг *Розиман*, *ризоман*, *ўла-ўлгунча* мисраси билан бошланувчи шеърда *ҳалқани* банд такрори ҳосил қилган бўлиб, дастлабки банд шеър

охирда ўзгариб такрорланган. Бу банд шеър бошида қуйидаги шаклда келган:

Розиман, ризоман, ўла-ўлгунча

Халқим деб ўлдим.

Халқим нима бўлса, мен ўша бўлдим,

Юрагим, бўғилма, ўртанма бунча!

(II. 369)

Шеърда лирик қахрамоннинг халқ дарди билан яшаши, халқи учун ўлимга ҳам тайёр эканлиги ифодаланган. Бу фикрлар шеър бошидаги дастлабки банддаёқ ўз ифодасини топган. Ушбу банд шеър охирида ўзгарган ҳолда такрорланган. Охирги бандда маъно таъсирчанлиги кучлироқ бўлиб, дастлабки банддаги фикрлар таъкидланган ва хулосаланган:

Халқим етагида етдим вояга,

Халқ билан қулдим.

Бардошим сўз бермас, дейман, қонга...

Розиман, ўлгунча халқим деб ўлдим.

(II. 369)

Ушбу такрор бандда нафақат халқ дарди билан яшаш, балки халқнинг ғамхўрлиги, етагида улғайиб-ўсиш, халқ билан қисмати яқдиллиги, халқидан миннатдорлик ҳисси ҳам мавжуд.

Кузатишлардан шу нарса маълум бўлдики, Миртемир халқа такрорининг икки хил туридан фойдаланган: 1) шеър бошида келган мисра ёки банд шеър охирида қайтарилган; 2) шеър бошида келган мисра ёки банд шеър ўртасида бир ёки бир неча ўринда ва охирида қайтарилган ҳамда қуйидагича услубий вазифа бажарган:

– Миртемир шеърларида халқа шеър бошида айtilган фикрни матнда бир бутунлик тарзида ўраб ифодалаган;

– халқа усулида матн ўртасидаги биринчи такрор мисра ўзидан аввалги мисраларни ўзига тортади, жалб қилади, ўзидан олдинги мисралар маъносининг ҳосиласи тарзида намоён бўлади, матн ўртасидаги иккинчи такрор эса ўзидан кейинги мисраларни мазмун жиҳатдан ўзига тортиб уюштиради. Шоир шеърларида халқа такрори бошқа такрорлардан фарқли равишда шеърдаги умумий ғояни, маънони бир бутунликда ифодалашга хизмат қилган;

– биринчи ва иккинчи такрор оралиғидаги мисралар ҳар иккала такрор мисралар томонидан қуршовга олинган ва матний бутунликни таъминлаган;

– халқа такрорида товуш ёки сўз такрорига нисбатан кенгрок маъно ифодаланган. Шеърнинг дастлабки мисраларидаги шоир

айтмоқчи бўлган фикр шеър охирида таъкидланган, янада таъсирли ва теранроқ намоён бўлган;

– шеър бошида бирор фикр айтилиб, халқа такрори восита-сида шу фикр ривожлантирилган, шеър охирида яна шу фикрга қайтилган;

– халқа такрори шоир шеърларида ўзгармасдан, яъни шеър бошида қандай бўлса шундайлигича ва ўзгариб такрорланган. Халқа такрорининг ўзгариб такрорланишида шеър бошидаги мисра ёки банднинг шеър охирида маълум сўз ва сўз бирикмаларида ўзгарилш юзага келган бўлиб, бу муайян маъновий-услубий вазифани бажарилш мақсадида амалга оширилган.

2.3. Тарди акс

Такрорнинг кўринишларидан бири тарди аксдир. Бу такрор бадий санъатларга оид манбаларда *акс*, *табдил*, *тарду акс* каби номлар билан ҳам юритилган. Ё.Исҳоков мумтоз поэтикага доир қўлланмаларнинг кўпчилигида бу санъатнинг номи *акс* шаклида учрашини, А.Навоий уни *тарди акс* деб атаганини, “Ғиёс-ул луғат”да *акс ва тард* деб аталишини, айрим манбаларда эса *табдил* деб номланганини таъкидлайди¹. Атоуллоҳ Хусайний бу такрор ҳақида фикр билдирар экан: “Ани “табдил” ҳам дерлар, баъзилар “тарду акс” дерлар. Ул андин иборатдурким, каломнинг бир бўлагин иккинчи бир бўлагининг олдиға қўярлар, сўнгра анинг аксин қилурлар, биринчи бўлакнинг ўрнини иккинчисиники билан алмаштирурлар”², дейди.

Тарди аксни Атоуллоҳ Хусайний *акс* санъати деб номлаган. Бу такрор бугунги кунда поэтикага доир манбаларда *тарди акс* ва *тарду акс* каби икки хил номланиб, *тарди акс* изофали шакл бўлиб, *тарду акс* эса *тард ва акс* маъносини беради. Демак, бу икки хил номланишдан, бизнингча, изофали қўлланиш маъқул бўлиб, бунда *тесқари алмаштириш* маъноси аниқроқ акс этади. Манбаларда *Тарди акс* такрорининг номланиши қуйидагича акс этган: “Табдил” – алмаштириш. “Тард” Атоуллоҳ Хусайнийнинг таърифига кўра, луғатта юрутмоқ, қувмоқтур ва акс тесқари

¹ Исҳоков Ё. Тарди акс // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971. – 6-сон. – Б. 81.

² Хусайний Атоуллоҳ. Бадоийиу-с-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1981. – Б. 76.

қилмоқтур. Бу санъатта каломни ўзига хос бир тартибда юрутуб, яна тескари қилганлари учун анга тарду акс деб ном берилтурлар”¹.

Ёқубжон Исоқов бу санъатни *тарди акс*² деб номлаган. Т.Бобоев, З.Бобоевалар ҳамда А.Ҳожирахмедов *тарду акс*³ деб юритишни лозим топганлар. Кўриниб турибдики, бу такрорнинг номланиши турлича бўлиб, бу номланишларнинг барчаси бир тушунчага қаратилган бўлса-да, улар ўртасида фарқли томонлар мавжуд.

Тарди акс арабчада қайтариш, алмаштириш, ўзгартириш маъноларини билдиради. У сўз ёки сўз бирикмасининг шу мисра-нинг ўзида, байтда ёки бандда тескари такрорлаш санъатидир. Буни Ё.Исоқовнинг қуйидаги фикрларида яққол кўришимиз мумкин: “Биз бу тасвирий воситани тушунтиришда Навоий фойдаланган истилоҳни қўллаш тарафдоримиз. Чунки ана шу термин зикр этилаётган санъат моҳиятини тўлиқроқ ифода этади: “акс” умуман “тескари, чаппа” деган маънони билдирса, “тарди акс” сўзларни, уларнинг тартибини ўзгартирган ҳолда қайтариш, такрорлаш демакдир”⁴.

Поэтикага оид манбаларнинг қўлчилигида *тарди акс* такрори ўзбек мумтоз шеърияти мисолида таҳлил қилинган. Ваҳоланки, бу поэтик восита ҳозирги замон шеъриятида ҳам фаол қўлланиб, турли маъно оттенкаларини ифодалаб келмоқда. Бу ҳақда Ё.Исоқов шундай ёзади: “Тарди акс шеърда муайян мақсадни образли-эмоционал ифодалаш ва ранг-баранг маъно оттенкалари ҳосил қилиш учун қулай имкониятлар яратувчи поэтик воситалардан биридир. Бинобарин, бу санъатнинг мумтоз поэтикага доир асарларда фақат “лафзий санъатлар” доирасига киритилиши адолатдан эмас. Бизнингча, тарди акс ҳам лафзий (мутаҳодий қисми), ҳам маънавий (муҷрий қисми) санъатларга дахлдор бўлиб, ўзбек замонавий шеъриятида ҳам ўз функциясини адо этиши мумкин”⁵.

Тарди акс такрорнинг бошқа турларидан алоҳида ажралиб туради. Ўзига хос мураккабликка эга. Чунки бунда такрорниши керак. Бунда баъзан маъно бўрттирилиб, кучайтирилиб ёки таъкидланиб келса, баъзан янги маъно ифодаланади.

¹ Ҳусайний Атоуллоқ. Ўша асар. – Б. 79.

² Исоқов Ё. Тарди акс // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971. – 6-сон. – Б. 82-83.

³ Бобоев Т., Бобоева З. Бадиий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2004. – Б. 98-100; Ҳожирахмедов А. Мумтоз бадиийат малоҳати. – Т.: “Шарк”, 1999. – Б. 89-93.

⁴ Исоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: “Зарқалам”, 2006. – Б. 77.

⁵ Исоқов Ё. Ўша асар. – Б. 80.

Бу санъат ҳақида В.Раҳмонов фикр билдирар экан: “Бу санъатнинг нозик томони шундаки, шоир деярли бир-бирига дахлдор икки сўзни икки мисрада, икки комбинацияга солиб, на такрорни сездиради, на маънони кучсизлантиради”¹, – дейди.

Тарди акс такрорини мисра ёки бандда такрор келиши, маъносининг ўзгариб такрорланиши, адо этаётган услубий вазифасига кўра турлича гуруҳлаш мумкин. Бу каби хусусиятлар талантли шоир Миртемир шеъриятидаги *тарди аксга* ҳам тааллуқлидир.

Миртемир шеъриятида *тарди акс* такрори турли тил бирликлари асосида юзага келган:

1. Тарди акс такрорини ҳосил қилувчи лисоний бирликлар, асосан, сўз шаклида бўлиб, бундай такрорларни шоирнинг “Кўзи”, “Кўнглим”, “Сув ва сулув”, “Қарқаралик”, “Қор кўмсаш”, “Наҳанг”, “Тарсаки” каби кўплаб шеърларида учратамиз. Бу шеърларда бирор сўзнинг тескари такрори асосида тарди акс юзага келган. Масалан, шоирнинг “Сув ва сулув” шеърида *сув* ва *сулув* сўзлари тарди аксни ҳосил қилган:

Ташналаб гўза шув-шув

Барг силкиб, пичирлашар,

Бир-бирига иноқ-ку,

Имлашар ва сирлашар:

Сув – сулувдан сулувроқ,

Сулув – сувдан сулувроқ...

(П. 87)

Шеър икки банд (ҳар бир банди 18 мисра)дан иборат бўлиб, ҳар иккала банд охирида *Сув – сулувдан сулувроқ*, *Сулув – сувдан сулувроқ* мисралари такрор келган. Бу такрор мисраларда *сув* ва *сулув* сўзлари *тарди акс* шаклида такрорланган. Шеърдаги нақарот мисралар шоир томонидан ижод қилинган нафис бадиий топилма дейиш мумкин.

Бу мисралар шеърда икки марта нақарот бўлиб келган. Уларда товуш ва сўз такрорлари, ўхшатиш ўзига хос шаклда қўлланган. Шунингдек, мисралардаги тўлиқ оҳангдошлик тарсий санъатини ҳам юзага келтирган. Шеърнинг асосий мазмуни шу мисраларга юклатилган. Пахтазор даланинг жаннатдай барқ уриши *сув ва сулувга* боғлиқ. *Сув ва сулув* бир-биридан гўзал. Бу гўзаллик *сувнинг* ҳаёт рамзи эканлиги бўлса, *сулувнинг* меҳнатидир.

¹ Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод, 1972. – Б. 99.

Сувга чанқоқ бўлган пахтазор дала тупроғи учун сувчи қиз билан бу тупроқ чанқоғини қондирувчи сув бир хилда сулувдир. Шоир такрорни қўллашда қиёсий ифодалаш усулидан фойдаланган. Шеърдаги бундай қиёсий ифодалаш бу сўзлардаги услубий маънони кучайтирган. Бундай такрордан шу нарса аёнки, бепоеён далани экинзорга айланттирган қиз – сулув, гўзал. Шу билан бирга, бу экинзор учун сув ҳам сулув, ҳатто қиздан ҳам сулув. Чунки пахтазор сувга чанқоқ, муштоқ, шунингдек, сув эгаси – сувчи қиз сулув бўлган сувдан ҳам сулувроқ.

Аммо бундай қиёсий алмаштириш орқали сув ҳам, сувчи қиз ҳам гўзал, сулувдир, деган фикр олдинга сурилади. Шоир сувчи қиз таърифида *чиройли, гўзал, гулюз* каби сўзлардан фойдаланиши мумкин эди. Бунга икки ҳолат йўл қўймаган: 1) унда тарди аксининг бузилиши; 2) *с* товушининг такроридан юзага келган фонетик уйғунлик. Демак, мисралардаги гўзал ва нафис тасвир икки бадиий санъатнинг баравар қўлланишидан юзага келган.

2. Миртемир шеърятда *тарди акс* сўз ва сўз бирикмаларининг ўзаро қайтарилиши асосида ҳам юзага келган. Шоирнинг “Тонг таронаси”, “Бахт” каби сочма шеърларида шундай такрорлар мавжуд. “Тонг таронаси” сочмасида шоир буни қуйидагича ифодалайди:

Энди у даврлар йўқ!

Манхус йиллар битди!..

Қоронғи кечалар ботди йўқликқа!

Ботди – қоронғи кечалар, қора йиллар!.. чиндан отди тонг – мангуу! (I.29)

Бандда *ботди* сўзи билан *қоронғи кечалар* сўз бирикмаси тарди аксни ҳосил қилган. Шунингдек, бу сўзлар истиорани ҳам шакллантирган. *Қоронғи кечалар* – бу зулмга асосланган ўтмиш. Ўтмишдаги маълум бир ноҳақликлар ҳукм сурган давр. Унинг барҳам топиши *ботди* сўзи орқали ифодаланган. Бунда такрорни юзага келтирган бирликлар кўчма маънода қўлланган. Яъни *қоронғи кечалар* халқнинг маълум тазйиқларга дуч келган даври бўлса, ботиш унинг барҳам топишидир.

Миртемирнинг “Қимиз” шеърда *тарди акс* поэтик усули қуйидагича мураккаброқ кўринишда юзага келган:

Гап ўша қизда эмас, гап анави қимизда,

Ўн саккиз яшаримда илк бор ўпгандай мастман.

I'ap ўша қимиздами, йўқ, ўша сулув қизда,
Наинки маст, дев каби норғулман, забардастман. (II. 28)

Шеърда *қимиз* ва *қиз* образлари яратилган ва бу образлар қиёсий ифодаланган. Қахрамонни маст қилган қимиз ва мафтун қилган сулув қиз. Банднинг биринчи мисрасида келган *ўша қиз* ва *анави қимиз* сўз бирикмалари учинчи мисрада *ўша қимиздами, ўша сулув қизда* шаклида тарди аксининг ўзгариб такрорланишини ҳосил қилган.

Миртемир шеърятда тарди аксни юзага келтирувчи бирликлар турлича бўлиши билан бирга, уларнинг шеър мисраларида такрорланиш ўрни ҳам ҳар хил. Шоир шеърятда тарди акс бир мисрада ва мисралараро юзага келган. Шоирнинг “Ҳам посевной ҳам васл” шеърда тарди акс бир мисрада юзага келган бўлса, “Қимиз”, “Наҳанг”, “Тонг таронаси”, “Қўзи”, “Тарсаки”, “Қор кўмсаш”, “Қарқаралик”, “Кўнгил”, “Сув ва сулув” шеърларида бундай такрорлар мисралараро қўлланган.

Шоирнинг “Тарсаки” шеърда *босар баъзан тошдай зил жимлик* жумласи *харсанг тошдай жимлик босар* шаклида такрор қўлланган:

Тирик етим... Қандай оғир тирик етимлик!

Балки бундоқ ўксимасди онаси бўлса,

Шу сабабдан босар баъзан тошдай зил жимлик

Харсанг тошдай жимлик босар, лекин бу – ўтмиш...

(II. 54)

Кўриниб турибдики, такрор қўлланишда маъно таъсирчанлиги кучлироқ ифодаланган. Бола учун етимлик жуда оғир. Унинг кўнгли ёришмайди. Буни келтирилган банднинг учинчи мисрасида *тошдай зил жимлик босиши* билан ифодалаган бўлса, тўртинчи мисрада *тошдай зил жимлик тушунчаси харсанг тошдай жимлик* шаклида акс этган. Яъни, бу одатдаги тошнинг оғирлиги эмас, харсанг – энг катта ва энг оғир тошнинг босишидек сукунат. Демак, такрор қўлланишда образли-эмоционал ифода юзага келган. Бунда эса такрорланувчи бирликлар, одатдагидек, икки сўздан иборат бўлмай, иккидан ортиқ қўлланиши ҳам маъно таъсирчанлигининг ошишини таъминлаган.

Тарди акс такрорини ҳосил қилувчи бирликлар, одатда, ёндош сўз ёки бирикмаларнинг ўрин алмашиб келиши асосида ҳосил бўлади. Шунингдек, баъзан мисранинг турли ўринларидаги сўзлар тарди акс такрорини ҳам ҳосил қилиши мумкин. Бу эса

ижодкорнинг сўзни қўллай олиш маҳоратидан келиб чиққан ҳолда амалга ошади. В.Раҳмонов анъанавий тарди акслар ҳамиша ёндош сўзларнинг ўрин алмашиши жараёни билан характерланса, кейинчалик бу талабга ижодий ёндашган муаллифлар тарди акс кўрсаткичлари ўрнини мисрада эркин қилиб қўйишни одат тусига киритишганини таъкидлайди¹.

Тарди акс такрорида такорланувчи бирликлар ўзгариб такорланиши ёки ўзгармасдан такорланиши мумкин. Тарди акс такрорида бундай бирликларнинг ўзгармай такорланиши *акси томм* (тўлиқ акс), ўзгарган ҳолда такорланиши эса *акси ноқис* (нуқсонли акс) дейилади. Миртемирнинг “Тонг таронаси”, “Бахт”, “Кўзи”, “Наҳанг” шеърларида *акси томм* такрори мавжуд бўлса, “Тарсаки”, “Сув ва сулув”, “Қарқаралик”, “Кўнгил”, “Қимиз”, “Қор кўмсаш” шеърларида *акси ноқис* такрори учрайди. Шоирнинг “Кўнглим” шеърда *жийдаш* ва *кўнгил* сўзлари билан боғлиқ такрор мавжуд бўлиб, бу сўзлар такрор қўлланганда ўзгарган ҳолда қўлланиб, *акси ноқис* такрорини юзага келтирган:

*Селдан кейин ҳар гал ўша камалак,
Селдан кейин ҳар гал ярқирар фалак,
Селдан кейин ҳар гал тушади тогдан
Сочлари жингалак, ўша шўх малак...
Тогдан тушмай қолса, ёнаман гашда,
Жийдаш кўнглимдадир,*

Кўнглим Жийдашда... (II, 91)

Тўрт банддан иборат “Кўнглим” шеърда такрорнинг бир неча шакллари мавжуд бўлиб, ҳар бир банд охирида қайд этилган *Жийдаш кўнглимдадир* бирикмаси тарди акс такрорини юзага келтирган. Бу содда гап шаклида бўлиб, унинг такрор қўлланишида ҳам шундай шакл сақланган. Такрор восита лирик қаҳрамон қалбининг Жийдашга боғлиқлигини таъсирли ифодалаган. Шунингдек, ушбу такрор бир мисранинг ўзида ҳосил бўлган. Бу эса шеърдаги асосий фикр шу мисрага сингдирилганлигидан далолатдир. Такрор бирикманинг ҳар бир банд охирида қайта-қайта тилга олиниши лирик қаҳрамон туйғуларининг қатъийлиги, собитлигини таъкидлашга хизмат қилиб, шеър мисраларидаги мазмун экспрессивлигини янада оширган.

Хулоса қилиб айтганда, Миртемир шеърлятида тарди акс бир мисрада ёки мисралараро қайтарилган ҳамда ўзгармаган ҳолда ва

ўзгариб такорланган. Шоир шеърларида тарди акс ёндош ва мисранинг турли қисмларида такрор ҳосил қилиб, маънони таъкидлаб келган, аввалги фикрга сездирмай қайтиш жараёнида мушоҳадани сезгирлаштириш каби муҳим вазифаларни бажарган.

2.4. Мисра ва банд такрори

Н.Афоқова: “Абдулла Орипов шеърларида энг кўп учрайдиган яна бир бадий санъат мисра такроридир. Худди ана шу ҳодисага мос тушадиган “радду-л матлаъ” истилоҳи фақат ғазал ва қасидага ҳослиги ва Абдулла Орипов шеърларида учрайдиган ҳамма мисра такрорлари ҳам ушбу истилоҳ таърифига тўла мос келмаслигини ҳисобга олиб, биз русча “рефрен” деб аталган ҳодисани “мисра такрори” деб атадик¹, – деб ёзади. Дарҳақиқат, бу такрор замонавий шоирларнинг шеърларида кўплаб учрайди. Бундай такрорлар ҳалқа такроридан фарқ қилиб, шеърнинг турли қисмларида такрор келиши мумкин. Ҳалқа такрорида эса, албатта, шеър бошидаги мисра ёки банд шеър охирида такорланиши лозим, шунингдек, шеърнинг бошқа қисмларида такрор келиши мумкин. Шунинг учун шеърнинг турли ўринларида такрор келувчи мисра ва банд такрорларини ҳалқа такроридан фарқлаб, алоҳида ўрганишни лозим топдик. Бунга нақаротлар, рефрен мисралар, шеърнинг турли қисмларида мисра ва бандларнинг такорланиши киради. “Ўзбек тилида сўзларнинг, шунингдек, сўздан кўра каттароқ структура ва мазмунга эга бўлган бирликларнинг такрор ҳолда қўлланиши жуда кўп учрайдиган ҳодиса. Лекин бундай такрорлар ифодаляйдиган маънолар, улар бажарадиган вазифалар бир хил эмас”².

Такрорнинг мисра ва банд ҳолидаги қайтарилиши Миртемир шеърлятида ҳам жуда кўплаб учрайди. Миртемир бундай такрорларни “Кўёш ҳақида”, “Кўзларим йўли устида...”, “Сахарларда”, “Мард йигит, ёринг бўлай!”, “Кўзларим йўлингда”, “Ҳамшира”, “Жонон”, “Ёдгор”, “Ёрим бору ёрим бор”, “Қалдирғоч”, “Йўлинг узун”, “Шундоғам севаманки”, “Бу – мен туғилган тупроқ”, “Дунё бир соз қўшиқдан завқ ололсайди”, “Ўзбекистонсан”, “Бетоблигимда”, “Саратонда соябонинг бўлайин...”, “Қайда?” каби ўнлаб

¹ Афоқова Н.М. Абдулла Орипов лирикасида бадий санъатлар: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1997. – Б. 12.

² Абдураҳмонов Х. Мақол ва маталларда такрор компонентларнинг қўлланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. – 3-сон. – Б. 60.

¹ Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод, – 1972 – Б. 100.

ижодкорнинг сўзни қўллай олиш маҳоратидан келиб чиққан ҳолда амалга ошади. В.Раҳмонов анъанавий тарди акслар ҳамшиша ёндош сўзларнинг ўрин алмашиши жараёни билан характерланса, кейинчалик бу талабга ижодий ёндашган муаллифлар тарди акс кўрсаткичлари ўрнини мисрада эркин қилиб қўйишни одат тусига киритишганини таъкидлайди¹.

Тарди акс такрорида такрорланувчи бирликлар ўзгариб такрорланиши ёки ўзгармасдан такрорланиши мумкин. Тарди акс такрорида бундай бирликларнинг ўзгармай такрорланиши *акси томм* (тўлиқ акс), ўзгарган ҳолда такрорланиши эса *акси ноқис* (нуқсонли акс) дейилади. Миртемирнинг “Тонг таронаси”, “Бахт”, “Кўзи”, “Наҳанг” шеърларида *акси томм* такрори мавжуд бўлса, “Тарсаки”, “Сув ва сулув”, “Қарқаралик”, “Кўнгил”, “Қимиз”, “Қор кўмсаш” шеърларида *акси ноқис* такрори учрайди. Шоирнинг “Кўнглим” шеърда *жийдаш* ва *кўнгил* сўзлари билан боғлиқ такрор мавжуд бўлиб, бу сўзлар такрор қўлланганда ўзгарган ҳолда қўлланиб, *акси ноқис* такрорини юзага келтирган:

*Селдан кейин ҳар гал ўша камалак,
Селдан кейин ҳар гал ярқирар фалак,
Селдан кейин ҳар гал тушади тоғдан
Сочлари жингалак, ўша шўх малак...
Тоғдан тушмай қолса, ёнаман гашида,
Жийдаш кўнглимдадир,*

Кўнглим Жийдашда... (II. 91)

Тўрт банддан иборат “Кўнглим” шеърда такрорнинг бир неча шакллари мавжуд бўлиб, ҳар бир банд охирида қайд этилган *Жийдаш кўнглимдадир* бирикмаси тарди акс такрорини юзага келтирган. Бу содда гап шаклида бўлиб, унинг такрор қўлланишида ҳам шундай шакл сақланган. Такрор восита лирик қахрамон қалбининг Жийдашга боғлиқлигини таъсирли ифодалаган. Шунингдек, ушбу такрор бир мисранинг ўзида ҳосил бўлган. Бу эса шеърдаги асосий фикр шу мисрага сингдирилганлигидан далолатдир. Такрор бирикманинг ҳар бир банд охирида қайта-қайта тилга олиниши лирик қахрамон туйғуларининг қатъийлиги, собитлигини таъкидлашга хизмат қилиб, шеър мисраларидаги мазмун экспрессивлигини янада оширган.

Хулоса қилиб айтганда, Миртемир шеърлятида тарди акс бир мисрада ёки мисралараро қайтарилган ҳамда ўзгармаган ҳолда ва

ўзгариб такрорланган. Шоир шеърларида тарди акс ёндош ва мисранинг турли қисмларида такрор ҳосил қилиб, маънони таъкидлаб келган, аввалги фикрга сездирмай қайтиш жараёнида мушоҳадани сезгирлаштириш каби муҳим вазифаларни бажарган.

2.4. Мисра ва банд такрори

Н.Афоқова: “Абдулла Орипов шеърларида энг кўп учрайдиган яна бир бадий санъат мисра такроридир. Худди ана шу ҳодисага мос тушадиган “радду-л матлаъ” истилоҳи фақат ғазал ва қасидага хослиги ва Абдулла Орипов шеърларида учрайдиган ҳамма мисра такрорлари ҳам ушбу истилоҳ таърифига тўла мос келмаслигини ҳисобга олиб, биз русча “рефрен” деб аталган ҳодисани “мисра такрори” деб атадик¹, – деб ёзади. Дарҳақиқат, бу такрор замонавий шоирларнинг шеърларида кўплаб учрайди. Бундай такрорлар ҳалқа такроридан фарқ қилиб, шеърнинг турли қисмларида такрор келиши мумкин. Ҳалқа такрорида эса, албатта, шеър бошидаги мисра ёки банд шеър охирида такрорланиши лозим, шунингдек, шеърнинг бошқа қисмларида такрор келиши мумкин. Шунинг учун шеърнинг турли ўринларида такрор келувчи мисра ва банд такрорларини ҳалқа такроридан фарқлаб, алоҳида ўрганишни лозим топдик. Бунга нақаротлар, рефрен мисралар, шеърнинг турли қисмларида мисра ва бандларнинг такрорланиши киради. “Ўзбек тилида сўзларнинг, шунингдек, сўздан кўра каттароқ структура ва мазмунга эга бўлган бирликларнинг такрор ҳолда қўлланиши жуда кўп учрайдиган ҳодиса. Лекин бундай такрорлар ифодалайдиган маънолар, улар бажарадиган вазифалар бир хил эмас”².

Такрорнинг мисра ва банд ҳолидаги қайтарилиши Миртемир шеърлятида ҳам жуда кўплаб учрайди. Миртемир бундай такрорларни “Қуёш ҳақида”, “Кўзларим йўли устида...”, “Сахарларда”, “Мард йигит, ёринг бўлай!”, “Кўзларим йўлингда”, “Ҳамшира”, “Жонон”, “Ёдгор”, “Ёрим бору ёрим бор”, “Қалдирғоч”, “Йўлинг узун”, “Шундоғам севаманки”, “Бу – мен туғилган тупроқ”, “Дунё бир соз кўшиқдан завқ ололсайди”, “Ўзбекистонсан”, “Бетоб-лигимда”, “Саратонда соябонинг бўлайин...”, “Қайда?” каби ўнлаб

¹ Афоқова Н.М. Абдулла Орипов лирикасида бадий санъатлар: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1997. – Б. 12.

² Абдураҳмонов Х. Мақол ва маталларда такрор компонентларнинг қўлланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. – 3-сон. – Б. 60.

¹ Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод, – 1972 – Б. 100.

шеърларида қўллайди. Шоир шеърлятидаги бу каби такрорлар эркин ҳолда ёки тизимли такрорлар ҳосил қилган.

Миртемир шеърлятида мисра такрорининг қўйидаги шакллари мавжуд:

– бирор банд бошидаги мисранинг шеър охирида такрорланиши;

– бирор банд охиридаги мисранинг шеър охирида такрорланиши;

– шеър бандининг кетма-кет икки мисраси ўзаро такрор келиши;

– шеър бандидаги биринчи ва учинчи мисралар такрори;

– шеър бандидаги иккинчи ва тўртинчи мисралар такрори;

– бирор мисранинг бандлар бошида такрор келиши;

– бирор мисранинг бандлар охирида такрор келиши;

– бирор банднинг иккинчи мисраси банд охирида (бешинчи мисра шаклида) такрор келиши;

– бирор банд бошидаги икки мисранинг бошқа бандлар охирида такрор келиши;

– бирор банд охиридаги икки мисранинг бошқа банд охирида такрор келиши;

– бирор банд охиридаги икки мисранинг шеър охирида такрор келиши;

– шеърнинг бирор банди (асосан, тўрт мисра) шеърнинг бошқа қисмида такрор келиши;

– шеър бирор бандининг шеър охирида такрорланиши.

Шоир шеърлятида мисра такрори ўзига хос услубий вазифа бажаришга хизмат қилган. Миртемир шеърляти сербўёк, мантиқан мукамал образли тасвирларга бой. Шоирнинг “Қалдирғоч” шеърлида жуфт мисралар такрори асосида табиат тасвири ўзгача тасвирланган. Бу шеър пейзаж лирикаси бўлиб, унда шоир кечинмалари табиат тасвири билан уйғунлашиб кетган. Шеърда баҳор фасли, кўклам тасвири ифодаланган:

Чексиз кўк тоқларида қалдироқ қарсиллаши...

Қалдирғоч қайтибди-да.

Кўклам қучоқларида кенг олам лорсиллаши...

Қалдирғоч қайтибди-да.

(II. 92)

Ушбу шеър 16 мисрадан иборат бўлиб, иккинчи мисраси тўртинчи мисра шаклида; олтинчи мисра саккизинчи мисра шаклида; ўнинчи мисра ўн иккинчи мисра шаклида; ўн тўртинчи

мисра ўн олтинчи мисра шаклида такрор қўлланган. Шунингдек, барча такрор мисралар ўзаро оҳангдош. Шеърда қалдирғоч қайтиши билан боғлиқ ҳолатлар ифодаланган. Мисралардаги мазмунни қалдирғоч қайтиши ва қалдирғоч қўшиғи асослайди. Шоир баҳор келганидан хурсанд. Қалдирғоч қўшиғи шоирнинг ёшлигини эслатади. Такрор мисралар маънони таъкидлаб, шеърга умумий бир майин оҳанг бағишлаган. Шеърда мисралар такрори воситасида, биринчидан, баҳорнинг келишига ишора бўлса, иккинчидан, рамзий маъно юклаб, инсон умрининг кўклам чоғи – ёшлигидан хабар бериши, ёшлигини эсга солиши назарда тутилган. Бундай фалсафий мазмун, рамзий фикр такрор (рефрен) мисралар воситасида умумлашма ҳолда тўлақонли очиб берилган:

Эсга тушар гўдаклик – умримнинг кўклам чоғи,

Қалдирғоч қўшиғидан.

Эсга тушар шўхлигим – тўпалон сой қирғоғи,

Қалдирғоч қўшиғидан.

(II. 92)

Шоирнинг “Бетоблигимда” шеъри уч банд (12 мисра)дан иборат бўлиб, ҳар бир банднинг биринчи ва учинчи мисраси *Мажнунтол тагига ўтқазинг мени* шаклида қайтарилиб, шеър давомида олти марта такрорланган. Бу такрор мисралар воситасида мажнунтол образи яратилган:

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,

Қоврилмай гашилик алангасида,

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,

Нафасимни ростлай кўланкасида.

(II. 228)

Миртемир ушбу шеърда мисра такрори воситасида, биринчидан, мажнунтол образини яратган, иккинчидан, шеърнинг гоёвий мазмуни билан унинг ўқилиши ўртасида мусиқий муштараклик ва ҳамоҳангликни кашф этган. “Чинакам санъат асари ижодкорнинг шахси, тарқоқ маънода айтсак, албатта, таржимаи ҳоли билан чамбарчас боғлиқдир”¹. Шеър Миртемир бетоблиги пайтларида ёзилган. Шеърда шоирнинг қалб изтироблари маҳорат билан ёритилган. Шоирнинг мажнунтол образига мурожаат этиши ҳам бежиз эмас, албатта. Мажнунтол – новдалари пастга эгилиб ўсадиган толнинг бир тури. Мажнунтол образида ғамхўр, меҳрибон, ҳамдард, саховатпеша инсонлар образини кўришимиз мумкин. Чунки шоир мажнунтол тагига ўтқазингдек эъзозга лойиқ бўлган.

¹ Халилов Т. Миртемир маҳорати. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1980. – Б. 47.

шеърларида қўллайди. Шоир шеърлятидаги бу каби такрорлар эркин ҳолда ёки тизимли такрорлар ҳосил қилган.

Миртемир шеърлятида мисра такрорининг қуйидаги шакллари мавжуд:

– бирор банд бошидаги мисранинг шеър охирида такрорланиши;

– бирор банд охиридаги мисранинг шеър охирида такрорланиши;

– шеър бандининг кетма-кет икки мисраси ўзаро такрор келиши;

– шеър бандидаги биринчи ва учинчи мисралар такрори;

– шеър бандидаги иккинчи ва тўртинчи мисралар такрори;

– бирор мисранинг бандлар бошида такрор келиши;

– бирор мисранинг бандлар охирида такрор келиши;

– бирор банднинг иккинчи мисраси банд охирида (бешинчи мисра шаклида) такрор келиши;

– бирор банд бошидаги икки мисранинг бошқа бандлар охирида такрор келиши;

– бирор банд охиридаги икки мисранинг бошқа банд охирида такрор келиши;

– бирор банд охиридаги икки мисранинг шеър охирида такрор келиши;

– шеърнинг бирор банди (асосан, тўрт мисра) шеърнинг бошқа қисмида такрор келиши;

– шеър бирор бандининг шеър охирида такрорланиши.

Шоир шеърлятида мисра такрори ўзига хос услубий вазифа бажаришга хизмат қилган. Миртемир шеърляти сербўёқ, мантиқан мукаммал образли тасвирларга бой. Шоирнинг “Қалдирғоч” шеърлида жуфт мисралар такрори асосида табиат тасвири ўзгача тасвирланган. Бу шеър пейзаж лирикаси бўлиб, унда шоир кечинмалари табиат тасвири билан уйғунлашиб кетган. Шеърда баҳор фасли, кўклам тасвири ифодаланган:

Чексиз кўк тоқларида қалдироқ қарсиллаши...

Қалдирғоч қайтибди-да.

Кўклам қучоқларида кенг олам лорсиллаши...

Қалдирғоч қайтибди-да.

(II. 92)

Ушбу шеър 16 мисрадан иборат бўлиб, иккинчи мисраси тўртинчи мисра шаклида; олтинчи мисра саккизинчи мисра шаклида; ўнинчи мисра ўн иккинчи мисра шаклида; ўн тўртинчи

мисра ўн олтинчи мисра шаклида такрор қўлланган. Шунингдек, барча такрор мисралар ўзаро оҳангдош. Шеърда қалдирғоч қайтиши билан боғлиқ ҳолатлар ифодаланган. Мисралардаги мазмунни қалдирғоч қайтиши ва қалдирғоч қўшиғи асослайди. Шоир баҳор келганидан хурсанд. Қалдирғоч қўшиғи шоирнинг ёшлигини эслатади. Такрор мисралар маънони таъкидлаб, шеърга умумий бир майин оҳанг бағишлаган. Шеърда мисралар такрори воситасида, биринчидан, баҳорнинг келишига ишора бўлса, иккинчидан, рамзий маъно юклаб, инсон умрининг кўклам чоғи – ёшлигидан хабар бериши, ёшлигини эсга солиши назарда тутилган. Бундай фалсафий мазмун, рамзий фикр такрор (рефрен) мисралар воситасида умумлашма ҳолда тўлақонли очиб берилган:

Эсга тушар гўдаклик – умримнинг кўклам чоғи,

Қалдирғоч қўшиғидан.

Эсга тушар шўхлигим – тўпалон сой қирғоғи,

Қалдирғоч қўшиғидан.

(II. 92)

Шоирнинг “Бетоблигимда” шеъри уч банд (12 мисра)дан иборат бўлиб, ҳар бир банднинг биринчи ва учинчи мисраси *Мажнунтол тагига ўтқазинг мени* шаклида қайтарилиб, шеър давомида олти марта такрорланган. Бу такрор мисралар воситасида мажнунтол образи яратилган:

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,

Қоврилмай зашлик алангасида,

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,

Нафасимни ростлай қўлангасида.

(II. 228)

Миртемир ушбу шеърда мисра такрори воситасида, биринчидан, мажнунтол образини яратган, иккинчидан, шеърнинг ғоявий мазмуни билан унинг ўқилиши ўртасида мусиқий муштараклик ва ҳамоҳангликни кашф этган. “Чинакам санъат асари ижодкорнинг шахси, тарқоқ маънода айтсак, албатта, таржимаи ҳоли билан чамбарчас боғлиқдир”¹. Шеър Миртемир бетоблиги пайтларида ёзилган. Шеърда шоирнинг қалб изтироблари маҳорат билан ёритилган. Шоирнинг мажнунтол образига мурожаат этиши ҳам бежиз эмас, албатта. Мажнунтол – новдалари пастга эгилиб ўсадиган толнинг бир тури. Мажнунтол образида ғамхўр, меҳрибон, ҳамдард, саховатпеша инсонлар образини кўришимиз мумкин. Чунки шоир мажнунтол тагига ўтқазингдек эъзозга лойиқ бўлган.

¹ Халилов Т. Миртемир маҳорати. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1980. – Б. 47.

Миртемирнинг “Ўзим биламан...” шеърида ҳам мисра такрори мавжуд. Бу *Битта ўзим биламан* мисраси такроридан иборат бўлиб, тўрт банд (16 мисра)дан иборат шеърнинг ҳар бир бандининг охирида рефрен мисра шаклида такрорланиб келган ва шеърда 4 марта такрорланган:

*Қулогимда янграр доим бир нидо,
Хўрсинаман, кўз ёшимни силаман.
Шу нидога не сабабдан жон фидо –
Битта ўзим биламан.*

* * *

Юрагимда ёнар бир ўт бетутун.

Гўёки дер: қовураман, тиламан.

Дош бераман нечун ҳануз мен беун –

Битта ўзим биламан. (II. 264)

Шеърда шоир ифодаламоқчи бўлган фикр *Битта ўзим биламан* мисраси такрорида таъкидланган. Бу мисра замирида қандайдир сир бордек. Бу сир – шоир юрагида ёнаётган ўт, туғён. Бу оловли туғёнлар сабаби шоирнинг ўзигагина маълум.

Миртемир “Навоий кўчасида” шеърида *Қулоқ сол бу кўча саргузаштига* мисраси такроридан моҳирона фойдаланган:

*Қулоқ сол бу кўча саргузаштига:
Ҳирот қалъасидан бошланур боши,
У ёғи уланур Ироқ даштига,
Беш аср ёши.*

*Қулоқ сол бу кўча саргузаштига:
Қўприксиз бир ҳатлаб Жайхун белидан,
Қовжироқ кунларнинг боқмай шаштига,
Марви шоҳижаҳон – туркман элидан.* (II. 129)

Такрор мисралар китобхон диққатини маълум бир ҳолатга тортади. Бу поёни йўқ *Навоий кўчаси*. Бу кўча *саргузашти* икки хил маънода қўлланган. Биринчидан, Тошкент шаҳрининг бир ёнида *ўша ойнаи жаҳон*, бир ёнида янги *Санъат саройи* жойлашган марказий кўчаларидан бири маъноси ифодаланган. Бу кўча, бу йўл бир қанча кўчалар билан туташиб, шаҳримиз чиройига чирой, кўркига кўрк кўшиб турибди. Иккинчидан, *Навоий кўчаси* мажозий маънода қўлланган. Бу кўча *беш асрдан келди шу замонга*, у яна давом этади. *Беш юз асрларга кетгуси шу тарз*. Бу кўчанинг ибтидоси *Ҳиротдан бошланиб қолмай*, бошқа кўчалар билан ҳам туташган. Шоир *у ёғи уланур Ироқ даштига*, деб, бу шеърият

кўчасининг Фузулийга уланиб кетганига ишора қилган. Бу кўча *саргузашти* шундай улкан тарихга эга:

*Ёнлатиб ўтади кўлдан бу кўча...
Тошкент кучоғида ястанур охир,
Бир ёнида ўша ойнаи жаҳон,
Кунма-кун кўркига кўрк кўшиб ҳозир,
Ярқирар, кўчалар ичида жонон...
Бир ёнида янги Санъат Саройи,
Шу кўчада гўё чўнг фан, илм кучи.* (II. 129)

Шоирнинг “Сен она...” шеърида *Сен* – она мисраси такрор қўлланиб, шу мисралар воситасида она образи яратилган. *Навоий ва Бобурларни вояга етказган*, доҳийлар бешигини бедор тебратган, ягона ўглини ҳам жангга кузатган она тимсоли ёритилган. Онанинг Ватанга бўлган муҳаббати, садоқати ҳар нарсадан устун эканлиги ушбу такрор мисраларда қайта-қайта таъкидланган:

*Алишерга алла айтиб ухлатган
Сен – она.
Оғушида Бобур камолга етган
Сен – она.
Торобийни оғир жангга жўнатган
Сен – она.
Оламни нурида мунаввар этган
Сен – она.* (I. 250)

Шоирнинг “Бу – мен туғилган тупроқ” шеърида ҳам мисра такрори мавжуд бўлиб, шеър тўрт банд (32 мисра)дан иборат. Такрор мисралар ушбу шеър бандларининг бошида, ўртасида, охирида қўлланган:

*Бу – мен туғилган тупроқ, Ҳа, мен туғилган тупроқ,
Тоғлар, кўм-кўк адирлар, даралар, чексиз қумлоқ.
Бўронлар қамчилашар, ёмғирлар томчилашар,
Қишда қалин қордан оқ, кузда-чи, пахтадан оқ.
Тақводордай чўк тушиб, пешонамни кўяман.
Онам каби ўтаман, қалб меҳрига тўяман.
Кайҳисрав қиличидан кесикбош бобом хоки,
Ким ноҳос оёқ кўйса, ҳақоратга йўяман.
Бу – мен туғилган тупроқ, Бу – мен йўзрилган тупроқ,
Кўклам гоҳи сержсала, ёз қурумсоқ ва қурғоқ.
Терак бўйи жарлардан сув тортар бобо деҳқон,
Бугдой ҳам, жувари ҳам бўлиқ, кўм-кўк, сербошоқ.*

*Тақводордай чўк тушиб, пешонамни кўяман,
Сўйгулимдай кучаман, жамолига тўяман.
Чингиз ўқига учмиш олис бобом хоки бу,
Ким кўзга илмай боқса, камчиликка йўяман.* (II.206)

Ҳар бир бандда ифодаланган она тупроқ хислатларининг маълум бир қирраси шу такрор мисраларда таъкидлангандек. Ҳар бир банд бошида такрорланган *Бу – мен тузилган тупроқ. Ҳа, мен тузилган тупроқ* мисрасининг ўзгариб такрорланиши ҳам маъно таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган. Дастлабки банд биринчи мисрасининг иккинчи ярмида қўлланган *Ҳа, мен тузилган тупроқ* такрори 2-бандда *Бу – мен йўрилган тупроқ*, 3-бандда *Бу – мен улгайган тупроқ*, 4-бандда *Мен бобо бўлган тупроқ* шаклида такрор келган. Кўриниб турибдики, мисраларда муайян ўзгаришлар туфайли маънодаги таъсирчанлик ортиб борган. Бу она замин лирик қаҳрамоннинг фақат туғилган тупроғи бўлмай, унинг шу она тупроқда, шу Ватанда туғилиб, улгайганлиги ва етукликка эришганлигига ишора. Бу эса бандлар ўртасидаги такрор мисраларда янада таъсирчан ифодаланган. *Тақводордай чўк тушиб, пешонамни кўяман* мисраларининг такрори шу она замин тупроғининг муқаддаслигини, шоирнинг юртига чексиз садоқатини кўрсатади. Ҳар бир банд охиридаги такрор мисра шу банддаги фикрни умумлаштиради, хулосалайди. Шеърнинг асосий ғояси ҳам мана шу такрор мисраларда намоён бўлган.

Миртемир шеъриятида банд такрори ҳам гўзал тарзда қўлланган. Бундай такрорлар шеърда нақаротни шакллантирган, оҳангдошликни таъминлаган.

Миртемирнинг “Мард йигит, ёринг бўлай” номли шеърида уруш йиллари воқеалари тасвирланган. Бунда фронт ортида меҳнат қилаётган маъшуқа образининг руҳий ҳолати ифодаланган. У фронтда қаҳрамонлик кўрсатаётган ёрига мададкор бўлади, унга тасалли беради, ғалабага ундайди:

*Мард йигит, ёринг бўлай,
Ҳам вафодоринг бўлай.
Сен ёвга қарши отлан,
Мен жиловдоринг бўлай.
Мард йигит, ёринг бўлай,
Ҳам вафодоринг бўлай.
Сен ёвга қарши отлан,
Мен мададкоринг бўлай.*

(I. 248)

Шоир шеърларида халқ оғзаки ижоди таъсири яққол кўринади. “Ҳаёт бадий адабиётда образлар воситасида акс этар экан, кенг маънода объектив воқеликнинг барча унсурлари билан инсон тафаккурида у ёки бу тарзда инъикос этиши образнинг асосини ташкил қилади. Ўзбек шеъриятининг бой аъёнларини ўзида мужассамлаштирган Миртемир ижоди, ундаги образлар силсиласи бадий мукамаллиги, ғоявий ва шаклий ранг-баранглиги билан, халқ оғзаки ижодидаги етакчи тамойилларни илгари сурганлиги билан ажралиб туради”¹.

Шеърда банд такрори ва оҳангдошлиги мавжуд. Шеър фольклор таъсирида ёзилган бўлиб, унда халқ кўшиқларига хос такрорлар қўлланган. Бундай такрорлар шеър ғоясини, асосий фикрни таъкидлаб кўрсатган. Маъшуқанинг жангчи ёрига берган далдаси ҳам шу мисраларда таъкидланган. Шеърдаги халқ кўшиқларига мос такрор ва оҳангдошликлар мазмунни бойитишга, муסיқийликни таъминлашга хизмат қилган.

Шунга ўхшаш такрорни “Ёдгор” шеърида ҳам учратамиз. Шеърда уруш манзаралари билан боғлиқ ҳолат ёритилган. Бу манзара такрор мисраларда янада таъсирли намоён бўлган:

*Қора ўрмон, қалин ўрмон,
Олис диёр...
Сўнгсиз ёбон, совуқ ёбон,
Тиззадан қор...
Юз хатар бор, жангчи билмас,
Бало тайёр... кўзга илмас!*

(I. 300)

Шеърда *Қора ўрмон, қалин ўрмон, Олис диёр...* мисралари ҳар бир банд бошида такрорланиб келган. Бу такрорлар чексиз даладаги, яъни *сўнгсиз ёбондаги* уруш даҳшатини таъсирчан ифодалаган. Такрор мисралардаги ҳар бир сўз ёки бирикма умумлашма хусусиятга эга. Уларнинг ҳар бири салмоқдор мазмунни ифодалайди. Такрор бирликлар ўқувчи диққатини уруш манзараси ҳолатига жалб этади. Китобхонда бепоеён далаларни тўшларнинг олов тутунлари билан *қора ўрмонга* айлангирган уруш даҳшатларига нисбатан нафрат уйғотади.

Шоирнинг “Жонажон” шеърида бандлар охиридаги икки мисранинг такрор қўлланиши кузатилади. Ҳар бир банди саккиз

¹ Ходжамкулов У. Миртемир лирикасида сўз ва образ: Филол. фанлари номводи ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 14.

мисрадан иборат ушбу тўрт бандлик шеърнинг дастлабки банд охиридаги икки мисраси ҳар бир банд охирида такрор қўлланади:

*Оқишомга ҳали узоқ,
Кездим далада кўп чоқ.
Мен излаган ёрга ошина
Пахтазорда ҳар япроқ.
Куч тўкар фасли баҳор,
Авж олмоқда пахтазор.
Далада юрар жонон қиз,
Кўзларига мен хумор.*

(I. 288)

Шеърда меҳнат ва муҳаббат уйғунлиги берилган. Ошиқнинг даладаги меҳнати унинг ёрга бўлган муҳаббати сингари.

Умуман олганда, Миртемир шеърлятида мисра ва банд такрори ҳам такрорнинг бошқа турлари сингари ўзига хос услубий вазифа бажаришга хизмат қилган. Шунингдек, мисра ва банд такрорида бошқа такрорлардан фарқ қилувчи қуйидагича ўзига хосликлар кузатилади:

– мисра ва банд такрорлари шеър мисраларида қатъий қўлланиш ўрнига эга эмас;

– мисра ва банд такрорлари бошқа такрорларга нисбатан йирикроқ тил бирлиги бўлиб, бу бирликларда ифодаланган маъно кенгроқ тушунчани англатади;

– мисра ва банд такрорлари шеърнинг асосий ғоясини ўзида мужассам этади.

Хуллас, Миртемир ўз шеърларида грамматик такрорнинг, асосан, синтактик такрор шаклидан кўпроқ фойдаланган. Бунда ҳалқа ҳамда мисра ва банд такрорлари асосий услубий восита бўлиб хизмат қилган ва асар бадииятининг талаб даражасида бўлишига хизмат қилган. Ўзбек тили синтактик қурилиши ва синтактик такрорлардаги ўзига хосликлар, синтактик бирликлар тузилишидаги ранг-баранглик шоир шеърлятида тўла-тўқис намоён бўлган.

ҚИСҚА ХУЛОСАЛАР

1. Миртемир шеърляти учун грамматик такрорнинг ташобеҳул-атроф, ҳалқа, тарди акс, мисра ва банд такрори каби турлари характерли бўлиб, шоир бу каби такрор усулларидан унумли фойдаланган.

2. Шоир Миртемир бадиий такрорнинг ташобеҳул-атроф усулини кенг қўллаган бўлиб, унинг асосини шеърин мисрада сўз ва сўз бирикмаси такрори ташкил қилган. Шоир шеърларида бу усул мисра ва бандлар ўртасидаги узвий боғлиқликни юзага келтирган.

3. Миртемир шеърларида ҳалқа такрори кўп учрайди. Ҳалқа такрорида шеър бошида келган мисра ёки банд шеър охирида такрорланади ва матнда ҳалқа хосил қилади. Бу усул Миртемир шеърларида моҳирлик билан қўлланган ҳамда маълум услубий вазифа бажарган, яъни шеърнинг умумий ғоясини бир бутунлик тарзида ўраб, мантикий яхлитликни таъминлаган. Бу биринчи такрор мисранинг ўзидан олдинги мисраларни ўзига тортиши, жалб қилиши, ўзидан олдинги мисралар маъносининг умумлашмаси, ҳосиласи тарзида намоён бўлган.

4. Шоир шеърларининг таъсирчанлиги ва эмоционаллитини таъминлаш мақсадида тарди акс санъати такроридан ҳам унумли фойдаланган. Такрорнинг мисра ва банд ҳолидаги қайтарилиши Миртемир шеърларида кўп учрайди. Бизнинг кузатишимиз тадқиққа тортилган шеърларда ушбу усулнинг 13 дан ортиқ кўриниши мавжудлигини кўрсатди ва улар шеърин мисраларга таъсирчанлик, фикран қатъийлик, мантикий ургу берган. Шоир фикрининг мазмуний ўзагини таъкидлашга хизмат қилган.

5. Адиб шеърларидаги мисра ва банд такрори такрорнинг бошқа турларидан матнда қатъий қўлланиш ўрнига эгалити, асар ғоясини ўзида мужассам этиши билан фарқланиб туради.

6. Миртемир шеърларидаги бадиий такрорларни тадқиқ қилиш шунини кўрсатдики, шоир шеърларида синтактик такрор усули кўпроқ бўлиб, у асар мазмуни ва ғоясининг ўқувчи онгига талаб даражасида етиб боришига хизмат қилган.

Ш БОБ

МИРТЕМИР ШЕЪРИЯТИДА ЛЕКСИК ВА ЛЕКСИК-СИНТАКТИК ТАКРОРЛАР

Такрорнинг барча турлари, кўринишлари сингари лексик такрорлар ҳам ўз ифода шаклига ва тасвир усулига эга. Бадий матнда, хусусан, поэтик нутқда лексик бирликлар турли шаклларда намоён бўлади ва фикр талабига кўра хилма-хил вазифаларни адо этади. У.Тўйчиев сўз такрорини шеър тузилиши элементи сифатида талқин қилиб, шундай ёзади: “Вазн, қофия ва банд шеър тузилишининг доимо ишлатиладиган элементидир. Шеър тузилишининг баъзан ишлатиладиган элементлари ҳам бор, улар сўз такрорлари ва тажнис (омоним)дир. Демак, шеър тузилиши элементлари бешта, улар: вазн, қофия, банд, сўз такрори ва тажнисдир”¹.

“Луғавий бирликлар бадий тасвирнинг муҳим воситасидир. Аммо уларнинг бадий матнда қўлланиш даражаси, бадийликни ифодалаш имкониятлари турли-туман”². Айниқса, поэтик нутқда лексик такрорлар турли шаклларда бадий-услубий вазифа бажаришга хизмат қилади. Миртемир шеърятининг жозибаси ва ўзига хослиги ҳам шоирнинг тилдан фойдаланиш маҳоратида ёрқин кўринади. Рувим Мораннинг ёзишича: “Миртемир шеърларининг гўзаллиги, оҳанрабои унинг бетакрор тилида. Миртемир энг содда фикрларни ифодалаш учун она тили хазинасидан ягона, оҳорли сўзлар топа олди”³. Бундай сўзлар шоир шеърятини бадий тасвирий воситалар орқали ўзига хос жилоланди. Айниқса, шоир шеърларидаги бадий такрорлар воситасида фикр теравроқ ифодаланган, шеър ғояси ва шакли ўртасидаги мутаносиблик таъминланган. Ифодаланаётган тушунчалар такрор сўзлар воситасида образли қиёфа акс этган ва шеърдаги оҳангдорлик таъминланишига хизмат қилган ҳамда мусиқийлик ўзгача намоён бўлган.

¹ Тўйчиев У. Ўзбек адабиётида бадийлик мезонлари ва уларнинг маромлари. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2011. – Б. 39.

² Боймирсоева С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фанлари номводи ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – Б. 9.

³ Рувим Моран. Қалбдан қалбга / Миртемир замондошлари хотирасида. – Т.: “Фан”, 1982. – Б. 87.

Такрор бирликлар шеър таъсирчанлигини таъминлаган. Бундай таъсирчанлик шоир шеърларида анафора, мукаррар, тақрир, эпифора такрорлари воситасида намоён бўлган. Айниқса, анафора Миртемир шеърятини энг кўп қўлланган такрор бўлиб, бунда мисралар бошидаги такрорлар муайян услубий вазифа бажаришга хизмат қилган. Бундай такрорларда, асосан, сўзлар воситасида ифодавийлик ўзига хос шаклда намоён бўлган. Такрорнинг бу каби шаклларида фақат лексик бирлик такрорланмасдан, ўрни билан синтактик бирликларнинг такрорланиши ҳам кузатилади. Бу ҳолат Миртемир шеърятини учун ҳам хос хусусиятдир. Аслида такрор бирликларнинг барчасида, яъни товушдан то гап ёки матн шаклидаги йирик тил бирликларида ҳам ўзаро мазмуний, маъновий уйғунлик мавжуд бўлади. Шу маънода лексик бирлик сифатида таҳлил этаётганимиз анафора, тақрир, эпифора кабиларда сўз бирикмаларининг такрорланишини ҳам учратамиз. Шу сабабли бундай такрорларни лексик ва лексик-синтактик такрор шаклида ўрганишни лозим топдик.

3.1. Анафора

Анафора деб номланувчи ушбу усул мисра, матн бошидаги сўзнинг параллел ҳолда такроридан иборат бўлиб, нутқ фигураси деб ҳам юритилади¹. Анафора баъзи манбаларда бошланғич сўз такрори деб ҳам юритилади. Бошланғич сўз такрори сўзловчининг ҳаяжони ва диққати қаратилган тушунчани кўрсатади ва ифодалиликни оширади, параллелизмни мустаҳкамлайди².

Анафоралар турли илмий манбаларда бир-бирини инкор этмайдиган муайян фикрлар билан таърифланади. А.Ҳожиев анафорани қуйидагича таърифлаган: “Анафора (юн. *anaphora* – юқорига чиқариш). Параллел тузилган нутқ парчалари (мас., мисралар) бошида айнан бир унсурнинг такрорланишидан иборат услубий қўлланиш. Зид. Эпифора”³. “Анафора – шеърини мисраларнинг бошида ёки насрий асардаги гапларнинг олдида бир хил жаранглаган товуш, оҳангдош сўз ва ибораларнинг такрорланиб келиши”⁴. Ёки яна бир манбада: “Анафора такрорнинг бир тури

¹ Акманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: “Наука”, 1969. – С. 47.

² Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. – Л., 1959. – С. 283.

³ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: ЎзМЭ, 2002. – Б. 14.

⁴ Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Т.: “Фан”, 2007. – Б. 97.

бўлиб, сўз ёки сўз бирикмаларининг шеърий мисралар бошида такрорланишидир”¹, дейилади.

Шундай қилиб, анафора мисралар бошидаги ёки насрий асарларда жумлалар олдидаги товуш, сўз ва сўз бирикмаси такроридир. У.Тўйчиев анафора (бошланғич сўз такрори)нинг фонетик, лексик, синтактик, строфик турларини фарқлайди². Ушбу таҳлиллар қаторини яна қуйидаги талқин билан тўлдириш мумкин: “Анафора (гр. *anaphora*-юқорига чиқариш сўзидан) – стилистик фигуралардан бири бўлиб, мисраларнинг бошида ёки прозаик бадий асарлардаги гапларнинг олдида бир хил жаранглаган товуш, оҳангдош сўз ёки ибораларнинг такрорланиб келиши”³.

Анафора қатъий тизимли такрорлардан биридир. Чунки анафорада қандай бирлик такрорланишидан қатъи назар, шеъриятда мисралар бошида, насрда гаплар бошида такрор келади.

Миртемир шеъриятда такрорнинг кўплаб турлари мавжуд бўлиб, анафора такрори бадий-услубий усуллардан биридир. Шоир шеъриятда анафорани ҳосил қилувчи бирликлар – товуш, сўз ва сўз бирикмаси бўлиб, бундай такрорлар маълум бир бандда, умуман, шеърда юзага келган. Банд доирасидаги анафораларда банднинг турли мисралари бошида такрорлар мавжуд бўлса, шеърнинг турли қисмларида қайтарилган бирликлар шеър миқёсидаги анафорани ҳосил қилган. Г.Рихсиева “Анафора мисрада қайд этилган фикрнинг энг кескин, таъкидланган нуқтасини ифода этар экан, у албатта, мантикий урғу билан боғлиқ бўлади. Мантикий урғу гапнинг янгилиги (ёки янгилик ўрами)да акс этади”⁴, – дейди.

Миртемир ўз шеърларида анафора такроридан моҳирона фойдаланган. Бундай шеърлар сирасига шоирнинг “Кўшиқларим, сиз учун ҳижолатлик эмасман...”, “Холниёзга бағишлаганим”, “Сухбат”, “Салом хат”, “Ҳамшаҳар”, “Боғ кўча”, “Кенжатоё”, “Киприкларим”, “Қор қўмсаш”, “Обой-бобой”, “Кўнглим”, “Тупроқ тўғрисида”, “Кўзларингдан ўргулай, қараб кўй киё...”, “Тагин тупроқ тўғрисида”, “Ёдгорлик”, “Қайда?”, “Йил боши орзулари” каби ўнлаб шеърларини киритишимиз мумкин.

¹ Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Т.: “Ўқитувчи”, 1995. – Б. 51.

² Тўйчиев У. Ўзбек адабиётида бадийлик мезонлари ва уларнинг маромлари. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2011. – Б. 93.

³ Адабиётшунослик терминлари луғати / Тузувчилар: Ҳ.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. – Т.: “Ўқитувчи”, 1967. – Б. 25.

⁴ Рихсиева Г. Шеъриятдаги гапларнинг актуал бўлишида анафоралар ўрни: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1999. – Б. 22.

Миртемир “Кўшиқларим, сиз учун ҳижолатлик эмасман...” шеърда *сиз* анафорасини қўллаган. Анафора такрори апострофа асосида юзага келган. Чунки шоир мурожаат қилаётган *сиз* – шоирнинг шеърлари, кўшиқлари. “Апострофа – (юнонча *apostrophe* – оғиш) жонлангиришнинг бир кўриниши бўлиб, жонсиз нарса ёхуд ҳодисаларга худди жонли нарса-ҳодисалардек мурожаат қилинади ёки ўзи йўқ шахсга худди бордек қаралади”¹. Уч банд (12 мисра)дан иборат шеърда *сиз* сўзи етти марта қўлланиб, шундан олтитаси анафора шаклида такрорланган. Ҳар бир такрорда, яъни такрордан такрорга бу сўзнинг қимматий маъноси кенгайиб, мисраларнинг таъсирчанлиги ортиб борган:

*Кўшиқларим, сиз учун ҳижолатлик эмасман,
Сиз ўтган йўлларимсиз, кечган дарёларимсиз.
Сизни мен олтинга ҳам, қумушга ҳам бермасман,
Сиз менинг тансиқ газнам, эзгу дунёларимсиз.*

*Менинг дардим-дарддошим, илинжим, кўнги тинчим,
Сиз билан тирикман-да, менинг қалб чўғим сиз-ку!
Менинг олтмиш беш ёшим – гуссаларим, севинчим,
Энг ёруғ хаёлларим, менинг бор-йўғим сиз-ку!*

*Сиз менинг қалқонимсиз. Таянчим, тоғ бардошим.
Сиз борсиз – чўчитолгай на дўзах ва на аёз.
Фақат, фақат халқимга эзилур мағрур бошим,
Халқимнинг ўзи бермиш соз асир, бу жаранг соз...*

(I. 8)

Шеърнинг биринчи банди уч (иккинчи, учинчи, тўртинчи) мисрада, иккинчи банди бир (иккинчи) мисрада, учинчи банди икки (биринчи ва иккинчи) мисрада *сиз* сўзи анафора такрорини ҳосил қилган. Шеърдаги бу анафора таъсирчанликни ошириб, жамлаш, умумлаштириш маъноларини ифодалаган. Лирик қаҳрамоннинг *бутун борлиги, гуссаси, севинчи, ўтган йўли, кечган дарёси, тансиқ, газнаси, эзгу дунёлари, дарди, илинжси, кўнги тинчи, тириклиги, қалб чўғи, бор-йўғи, қалқони, таянчи, бардоши, ҳимоячиси, мағрур боши, олтмиш беш ёши, бутун умри давомидаги кечинмалари* шеърларидан иборат.

Кўриниб турибдики, шеърдаги асосий ғоя *сиз* воситасида амалга ошган. Шеърият шоир ҳаётининг мазмунига айланиб бўлган. У шеърларини бахти деб билган. Шоир шеърларига

¹ Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2001. – Б. 13.

нисбатан *сиз* деб мурожаат қилиши ҳам унинг шеърятга бўлган хурмати ва юксак даражада кадрлашидан далолат беради.

Шоирнинг шеърлари қалб кўридан яралган. Уларнинг ҳар бири шоир ҳаётининг маълум бир бўлаги. Миртемир уларга ички туғенини сингдирган. Жумладан, “Тагин тупроқ тўғрисида” шеърида *розиман шу, ҳали мен, шу тупроқ* анафоралари қўлланган. Шеърнинг дастлабки бандида лирик қахрамоннинг шу тупроқ, шу юрт фарзанди эканлигидан ризолик аломати кузатилади. Юрт – бу энг аввало шоир туғилиб ўсган тупроқ, она замин. Бу анафора такрори орқали таъкидланган:

*Розиман шу юртда тузилганимдан,
Она тупроғимда-да! Ҳа, она тупроқ,
Етти иқлим интиқ, жонона тупроқ,
Розиман шу лойда йўғрилганимдан.*

(II. 208)

“Тупроқ тўғрисида” деб номланувчи шеърни олдинги бобларда таҳлил қилган эдик. Шоирнинг “Тагин тупроқ тўғрисида” шеъри ҳам маъно жиҳатдан олдинги шеърига жуда яқин бўлса-да, ўзгача тасвир мавжуд. Бу эса такрор сўз ва бирикмаларда яққол кўзга ташланади. Шеърнинг учинчи бандидан бошлаб *ҳали мен* анафораси такрор қўлланиб, кетма-кет беш бандда 15 марта такрорланган. Бу такрорлар воситасида шоир улгурмаган ишлари талай эканлигини таъкидлайди:

*Ҳали мен минмаган гижинг тултор мўл,
Ҳали мен қувмаган оҳу ҳам анча,
Ҳали мен чалмаган чолгу ҳам анча,
Ҳали мен инмаган ўнгир мўл, зор мўл.*

*Ҳали мени кутар не-не дастурхон,
Ҳали мен ичмаган қимиз лиммо-лим,
Ҳали мен кечмаган денгиз лиммо-лим,
Ҳали мени кутар бутун-бутун нон.*

(II. 208-209)

Кўриниб турибдики, ҳар иккала бандда *ҳали мен* анафораси такрорланиб, мисралардаги маънони умумлаштирган. Бу эса шоирнинг ёзиши керак бўлган шеърларига ишора. Шоир ёзиши керак бўлган асарлари, қилиши керак бўлган ишлари кўп эканлигини таъкидлайди. Шоир учун шу тупроқ кадрли, шу замин муқаддас. Чунки ота-боболари ҳоки ҳам шу тупроқда, ўзи ҳам шу тупроқда ўсиб улғайди. Бу *шу тупроқ* такрориди бирма-бир ёритилган. Шу тупроқнинг муқаддаслиги таъкидланган. Бу эса она-

Ватаннинг ягоналиги ҳамда муқаддаслигининг ёрқин ифодасидир. Шунингдек, шоир Ватаннинг бир парчаси бўлмиш ўзи туғилиб ўсган қишлоғини, аждодлари ҳоки ётган тупроғини тасвирлаган:

*Шу тупроқда ўтди ғариб гўдаклик,
Шу тупроқда ўтди шўх ўсмирлигим.
Шу тупроқ-ла мангу қалбдан бирлигим,
Ёруғ бугунлигу соз келажаклик.*

(II. 209)

Бу каби такрорлар шу заминни янада улғулайди. Шеър хотимасида она тупроқ мадҳи куйидагича тасвирланган:

*Қайларда юрмайин, ягона армон,
Шу тупроқда қолсин тупроғим.*

(II. 209)

Хотимадаги *тупроқ* сўзи бадиий манتيқни тўла ифодалашга кўмаклашган. *Тупроқ* – бу қишлоқ, *тупроқ* – эл-юрт, *тупроқ* – шоир жисми. Шу сўз, яъни *тупроқ* образи бу ўринда кўп қиррали, сермаъно, очиқ ва тағмаъноли бадиий восита. Бу образли тасвир китобхон наздида лирик қахрамоннинг бутун ички туйғулари, ҳасрат, армон ва ҳисларининг ишончга тўла табиий бир поэтик ифодасига айланган. Шоирнинг қатъий иродаси, ҳаётга бўлган юксак оптимизми китобхонда ғурур уйғотади, истиқболга ишонч билан қараш ҳиссини таъкидлайди.

Миртемир шеърларида она юрт мавзуси алоҳида бўртиб туради. Шоирнинг ватанга бўлган муҳаббати чексиз. Бу эса шеърларига йўғрилган. Бу унинг уруш йилларида ёзилган шеърларида яққол кўзга ташланади. Миртемир уруш йилларида кўлига қурол олмади. Душманга бўлган нафратини, қасосини оқ қоғозга туширган шеърлари орқали намойиш ва намоён қилди.

Шоирнинг уруш йилларида ёзган “Салом ҳаг” шеърида анафора воситасида душманга бўлган нафрат, Ватанга бўлган садоқат янада кучайтирилган ва бу мазмун қайта-қайта таъкидланган. Шеърнинг дастлабки мисраларида ундалмалар анафора такрорини ҳосил қилган. Бу шеър жангчилар учун мадад, олқиш, уларнинг душманга бўлган нафратини кучайтирувчи бадиий чақириқ эди:

*Эй сиз, ўлкамизнинг дов ўғиллари,
Эй сиз, ботир юртнинг мард бугинлари,
Эй сиз, оловларга мардона кириб,
Мўр-малахдай душман жазосин бериб...*

(I. 263)

Шеърда анафора билан ўхшатиш уйғунлашиб кетган. Шоир аскарларга қайта-қайта мурожаат қилиб, *Мўр-малахдай душман жазосин бергин*, дейди. Бунда Ватанга бўлган муҳаббат барчанинг

қалбида бўлиши кераклиги алоҳида таъкидланган ва душман билан мўр-малахдай кўплашиб, ёпирилиб курашишга чорлайди. (“Мўр-малах (ф. чумоли + чигиртка): мўр-малахдай қумурсқа ва чигиртка каби: кўплашиб, ёпирилиб”¹.)

Миртемирнинг бошқа шеърларида анафора шеърнинг турли қисмларида такрор келган.

1. Банднинг биринчи ва иккинчи мисрасида:
*Мақтаганим – жангларда қозонилган шон,
Мақтаганим – юртимнинг юлдузларидир.
Республиканинг донгдор қизи Тоғжисхон,
Ҳожарой, Анорбону, Қундузларидир.* (I. 163)
2. Банднинг биринчи ва учинчи мисрасида:
*Кўзларингдан ўргулай, қараб қўй қиё,
Ўшандоқ шўх боқишга ўлгунча бормен.
Кўзларингда меҳру шиқ ловулар аён,
Жилмайгин, жылмаймасанг чеккум озор мен.* (II. 184)
3. Банднинг биринчи ва тўртинчи мисрасида:
*Сен кечикдинг, тоқат тоқ бўлди,
Аста бордим булоқ бошига,
Қулоқ солдим қушлар товшига,
Сен кечикдинг, тонгги чоқ бўлди.* (III. 168)
4. Банднинг иккинчи ва учинчи мисрасида:
*Ниҳол бўйларингни яшил япроқлар,
Қадрласак сулув қизлардай азиз.
Қадрласак жўшиқин севгидай чексиз,
Чунки, бешигингиз бизнинг тупроқлар ...* (I. 144)
5. Банднинг иккинчи ва тўртинчи мисрасида:
*Кўллар тиниқдан-тиниқ,
Қандоқ зебо оққувлар,
Кўзлар шахло ва қийиқ,
Қандоқ барно оҳулар.* (III. 113-114)
6. Банднинг учинчи ва тўртинчи мисрасида:
*Мана олам саҳнаси,
Қадим гузаргоҳ,
Бир ён – эрк тантанаси,
Бир ён – теран чоҳ.* (I. 196)
7. Банднинг биринчи, иккинчи, учинчи мисраларида:

*Сен бўлмасанг қуриб қолар мингбулоқ,
Сен бўлмасанг қайда Ўйиқ ва Музбел?
Сен бўлмасанг қайда сулув Кўкқийё,
Барига яшиллик берган лойқа сел...* (I. 215)

8. Банднинг биринчи, иккинчи, тўртинчи мисраларида:
*Агар ҳурмат излар бўлсанг, кел йўлчи,
Агар ҳиммат излар бўлсанг, кел йўлчи.
Тўйим тўкин, меҳрим пешкаш, юрт пешкаш,
Агар жаннат излар бўлсанг, кел йўлчи.* (II. 286)
9. Банднинг биринчи, учинчи, тўртинчи мисраларида:
*Сувни тўлқинлатиб ўқ каби учар,
Ўзлонни ялламай ютмоқ бўлади.
Сув остига тушса, йўлини тўсар,
Сув устига қочса, тутмоқ бўлади.* (I. 187)
10. Банднинг иккинчи, учинчи, тўртинчи мисраларида:
*Майли, кўклардан ошсин шўх суронлари,
Булар – менинг ўлкамнинг эркаларидир.
Булар – менинг ўлкамнинг болажонлари,
Булар – менинг ўлкамнинг бекаларидир!* (I. 315)
11. Банднинг барча мисраларида такрор қўлланиши:
*Ватан! – деб борилса, ҳарб кетмас хато.
Ватан! – деб урилса, зарб кетмас хато.
Ватан! – деб чопилса, тиз кетмас галат.
Ватан! – деб отилса, ўқ ўтмас галат...* (I. 268)
12. Банднинг биринчи мисрасидаги бирлик тўртинчи мисрада, иккинчи мисрасидаги сўз учинчи мисрада такрорланади:
*Шу тупроқ бехатар нафас олсин деб,
Кечмиш онажону хонумонидан,
Кечмиш жонидан, азиз жонидан,
Шу тупроқ заҳардан омон қолсин деб.* (II. 303)
13. Банднинг биринчи ва иккинчи мисраларида бир хил такрор, учинчи ва тўртинчи мисраларида ҳам бир хил такрор келади:
*Ўзбек тупрогининг кўркисан, денгиз,
Ўзбек тупрогининг кўрки бўлиб қол.
Элнинг гурурисан, эркисан, денгиз,
Элнинг гурури ҳам эрки бўлиб қол!* (III. 34)
14. Банднинг биринчи ва учинчи мисраларида алоҳида, иккинчи ва тўртинчи мисраларида алоҳида такрор қўлланади:

¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати: Беш жилдли / А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т.: ЎзМЭ, 2006. – 2-жилд. – Б. 670.

*Нечун боқишларингиз мунгли ва сузгин,
Шумикин ишқ достони – жарангдор севги?*

*Нечун бир нафасдаёқ ёноқлар сўлгин,
Шумикин дил туғёни – беқарор севги?* (I. 243)

Анафоранинг бандлар доирасидаги такрори ҳам турли шаклларда бўлиб, улар кетма-кет икки банднинг биринчи мисрасининг бир хил birlik билан бошланиши, бирор банднинг сўнгги мисраси кейинги банднинг дастлабки мисраси шаклида такрор келиши каби бир қанча шаклларда такрорланган. Бундай такрор шеър қисмлари – бандлари ўртасидаги боғлиқликни таъминлайди ва турли хил услубий вазифалар бажариб келади.

Миртемир анафорага мажозий маъно юклаган. Шу асосида шеър маъносини кучайтирган. Жумладан, шоирнинг “Киприкларим” шеърда анафора такрорлари воситасида ўзгача бир ҳолат юзага келтирилган.

Шоир “Киприкларим” шеърини ёш қаламкашларга атайди. Шеърда *киприкларим* сўзи бир неча марта такрорланиб, унга кўшимча маънолар юкланган. *Киприкларим* сўзи шеърда, асосан, анафора шаклида такрорланган:

Киприкларим кўнзирмикан ё қора?

Киприкларим юзтамикан ёки минг?

Киприкларим мунча азиз ва сара,

Кўзгинамнинг киприклари...

Куюнларда қолганимда, чангга ўралганимда,

Оҳангарон тўзонидан занжи қоралганимда,

Ёки яхши тимсол излаб, чангдай таралганимда,

Ёки бир шеър армонида юз бир кўралганимда,

Ўзбекистон тонглари бедор кутган кўзларим,

Тенгсиз тонглар фалсафасин ташна ютган кўзларим.

(I.362)

Маълумки, “Анафора усулида шеърий асарда мисралар бошидаги сўз ёки бирикма такрорланади”¹. Шоир шеърда *киприкларим* анафорасини қўллаб, ёш қаламкашларни, шунингдек, шеърларини киприкка қиёс қилган ҳолда *киприкларим* анафорасини мажозий маънода қўллаган.

Шоир шеърдаги *Киприкларим кўнзирмикан ё қора?* мисрасида, асосан, шеърларига ишора қилиб, *шеърларим яхшимикан ё ёмон?*

маъносида қўллаган. Бизга маълумки, *қора* сўзи адабиётда кўпинча *кеча, қоронғилик, ёмон, ёмонлик* маъноларини ифодаловчи сўз сифатида қўлланади. Шунингдек, адиб ушбу сўз воситасида ёш ижодкорлар ижодини ҳам назарда тутган. Чунки кўп манбаларда эътироф этилганидек, ҳар бир ёш қаламкаш ижоди Миртемир нигоҳидан четда қолмаган. Шоир уларнинг ижодига ўз муносабатини билдириб борган ҳамда ғамхўрлик қилган. Уларни *адабиёт киприклари, адабиёт жонкуярлари, адабиёт кўриқчилари* деб атаган:

*Кўзларимга чегарада шай аскардай кўриқчи,
Кўзларимга олис Бобур зуссасидай йўриқчи,*

Эй, азиз киприкларим.

Сергакликда тирикларнинг сиз-ку энг тириклари...

Кипригимдай азизларим, нечоғлиқ ҳам суюксиз.

Армонимдай буюксиз!

(I. 362)

Шеърдаги *кўзларимга* анафораси бадий ижодга қиёс қилинган. Шеърнинг умумий ғояси ҳам мана шу икки сўз – *киприк* ва *кўз* сўзларининг анафорик такрори асосида ёритиб берилган. Шоир шеър охирида *Армонимдай буюксиз!* деб шеърларига мурожаат қилган. Кўриниб турибдики, шеърдаги анафора такрорлари, биринчидан, шоирнинг шеърлари ва ижодини мажозий ифодалаган бўлса, иккинчидан, ёш ижодкорлар ва бадий ижодга қиёс қилинган.

Шоирнинг “Боғ кўча” шеърда бандлар бошидаги мисраларнинг анафора такрори асосида боғланиши кузатилади. Тўрт бандли шеърнинг уч (биринчи, иккинчи, тўртинчи) бандида анафора такрори мавжуд. Бу такрорлар бир хил шаклдаги сўз бирикмасининг такрори асосида юзага келган:

*Боз кўчадан ўтаман бўстонимга,
Ҳар кун салом битаман жононимга,
Жонон ёзар: жонгинам, кел ёнимга,
Қизларим, қайдасиз?*

*Боз кўчадан ўтаман тутзор томон.
Тутзорим орқасида гулзор томон,
Кўнглим қургур учади дилдор томон,
Қизларжон, қайдасиз?* (I.290)

¹ Каримов С. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд, 1994. – Б. 57.

Шеърдаги *боғ кўчадан утаман* бирикмасининг анафора шаклидаги такрори бандлар мазмунини боғлаш, умумлаштириш учун хизмат қилган. Шеърдаги анафоранинг жумла шаклида келиши такрорнинг маъносини янада аниқлаштириб, таъсирчанлигини оширган. Чунки гап сўзга нисбатан кенгроқ маъно ифодалашга хизмат қилади.

Миртемир “Кенжатои” шеърида болаларга хос фазилятларни, уларга бўлган муносабатини *булар – менинг ўлкам* анафораси орқали гўзал тарзда ёритиб берган. Етти банд (28 мисра)дан иборат ушбу шеърнинг сўнги бандида анафора такрори маҳорат билан қўлланган:

Булар – менинг ўлкам кенжатоилари,

Булар – менинг ўлкам шўх ёшларидир.

Булар – менинг ўлкам юлдуз, ойлари,

Булар – менинг ўлкам қуёшларидир.

(I.326-327)

Банддаги бундай такрорлар болаларга хос хусусиятларни умумлаштириб кўрсатган. Маънони образли, эмоционал ифодалашга хизмат қилган. Шеърнинг сўнги бандидаги бундай такрорлар болаларга хос бўлган ўйинқароқлик, беғуборлик, ишончнинг кўтаринки руҳда акс этишини таъминлаган. Ҳар бир мисрада болаларга хос хусусиятларнинг маълум қирраси таъкидланган. Ҳар бир мисранинг маъноси кенгайиб борган. Анафоранинг гап шаклида ифодаланиши ҳам такрорланувчи бирликнинг маъно таъсирчанлиги кенгроқ эканлигидан далолат беради.

Шеърдаги бу каби анафоралар мисралар бошидаги кўтаринки оҳангдорликни таъминлайди. Китобхон диққатини маълум бир такрорланган бирлик маъносига тортади. Шундай қилиб, Миртемир шеъриятидаги анафоралар асарнинг бадиийлиги учун хизмат қилган.

Таҳлиллар кўрсатадики, анафора ижодкор айтмоқчи бўлган фикрни китобхонга такрор-такрор уқтиради, мисраларнинг эстетик кучини оширади, уларга оҳангдорлик, мусиқийлик бағишлайди. Бу бадиий усулни ўрганган тадқиқотчилар “Микротекст таркибида келган такрорнинг матн компонентларининг анафорик чап томон (левосторонный) ва катафорик ўнг томон (правосторонный) алоқага киришиши”ни таъкидлашган¹. Умуман олганда, анафора усули

нутққа жозоба киритади, шоир орзу-истакларининг ҳаётийлигини таъминлайди. Шунинг учун анафора шеърнинг ташқи кўринишигина бўлиб қолмай, балки шеърини нутқнинг мазмунига, таъмаъноларига таъсирчанлик бахш этувчи восита ҳамдир.

Миртемир шеъриятида энг кўп қўлланган такрор тури – анафора усулидир. Шоир шеърларида анафоралар сўз ва сўз бирикмаси шаклида такрорланган. Бу анафоралар асосан, от, феъл, олмош сўз туркумларидаги сўзлар ва сўз бирикмаларидан иборат.

3.2. Муқаррар

Муқаррар бадиий санъатларнинг такрор усулларида бири бўлиб, бунда такрорий сўзнинг қайтарилиши кузатилади. “Муқаррар сўзи *қайта-қайта, уст-устига* маъноларини ифодалайди. Шу ном билан аталувчи лафзий санъат эса байтнинг ифодалашга хизмат қилган. Маънони образли, эмоционал ифодалашга хизмат қилган. Шеърнинг сўнги бандидаги бундай такрорлар болаларга хос бўлган ўйинқароқлик, беғуборлик, ишончнинг кўтаринки руҳда акс этишини таъминлаган. Ҳар бир мисрада болаларга хос хусусиятларнинг маълум қирраси таъкидланган. Ҳар бир мисранинг маъноси кенгайиб борган. Анафоранинг гап шаклида ифодаланиши ҳам такрорланувчи бирликнинг маъно таъсирчанлиги кенгроқ эканлигидан далолат беради.

Шундай қилиб, муқаррар такрорий сўзнинг мисра, байт ёки бандда такрорланишидир. Маълумки, жуфт ва такрорий сўзлар алоҳида-алоҳида, фарқли тушунчалардир. Жуфт сўз бир туркумга оид икки сўзнинг бирикишидан ҳосил бўлади. Такрорий сўзлар эса бир сўзнинг такрор қўлланиши натижасида юзага келади. Бунда қўлланган такрорий сўз шу мисранинг ўзида, байт ёки бандда такрорланиши мумкин. Шунингдек, мисра, байт, бандда икки хил шаклдаги такрорий сўз қўлланиши ҳам муқаррар такрорини юзага келтиради. Зеро, бадиий асардаги ҳар қандай такрор маълум мақсадда қўлланиб, услубий вазифа бажаришга хизмат қилади. Акс ҳолда у бадиийликни таъминламайди. Аслида сўзнинг одатдаги ҳар қандай услубда такрорий қўлланишида ҳам оддий такрор қўлланишидан фарқли томонлар мавжуд бўлади. “Такрорий сўз деганда ҳар қандай сўзнинг оддий такрори эмас, балки бир сўзнинг такрор ҳолда қўлланиши билан шу сўзнинг лексик маъносидан ташқари маълум грамматик маънолар (кўплик, давомийлик каби

¹ Тухсанов М. Микротекст и система средств выражения его когерентности в узбекской художественной речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1987. – С. 3.

² Ҳоживқмедов А. Мумтоз бадиий маҳорати. – Т.: “Шарк”, 1999. – Б. 100.
³ Ҳусайний Атоуллоқ. Бадоийи-саноий / Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1981. – Б. 174.

маънолар) ифодаловчи, лексик ва грамматик жиҳатдан бир бутунликни ташкил қилувчи такрорлар тушунилади”¹.

Мумтоз адабиётимизда, шунингдек, ҳозирги замон ўзбек адабиётида мукаррар такрорининг турли хил шакллари учратамиз. Бу такрорнинг Миртемир шеъриятида ўзига хос шаклда намоён бўлган ҳолатлари учрайди. Миртемир мукаррар такрорини маҳорат билан қўллаб, унинг гўзал намуналарини яратди. Шоир шеъриятидаги бундай такрорларни қайтарилиш ўрнига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин: бир мисрада ва мисралараро қўлланган такрорлар.

1. Миртемир шеъриятида такрорий сўзлар бир мисрада бирдан ортиқ қўлланиб, услубий вазифа бажариб келган. Бунда маълум бир мисрада такрорий сўзлар ёнма-ён қўлланиши ёки мисранинг турли ўринларида такрор келиши мумкин. Шоирнинг “Ёдгорлик”, “Йил боши орзулари”, “Аскардай”, “Ёрти аср кўшиқларидан” каби шеърларида мисрадаги такрорий сўзлар ёнма-ён қўлланган бўлса, “Чўл кечаси”, “Қуш” каби шеърларида мисранинг турли ўринларида такрорий сўзлар қўлланган. Жумладан, “Йил боши орзулари” шеърида қўлланган такрорий сўзлар кўпликни билдириши билан бирга маънони кучайтиришга, уни бўрттиришга, ушбу мисранинг кучлироқ оҳанг билан айтилишига хизмат қилган:

Қардош элар, даврага кел,

Кўшоқ-кўшоқ, қатор-қатор.

Ёндош туриб, жондош туриб,

Янгратайлик: алёр! Алёр!

(II. 329)

Шоирнинг “Ёрти аср кўшиқларидан” шеърида такрорий сўзлар шаклий ва маъновий такрорларни юзага келтирган:

Бутун эдим,

Ночор бўлдим парча-парча, бўлак-бўлак

Дуркун эдим,

Юрай десам на йўл қолди, на-да йўлак.

Сал қолдики,

Унут бўлса мўл-қўллим, ўз чеклим,

Сал қолдики,

Унут бўлса ўз йўллим, ўз беклим.

(II. 287-288)

Бандда қўлланган *парча-парча*, *бўлак-бўлак* сўзлари синоним такрорий сўзлардир. Шеърда лирик қахрамоннинг кечаги куни – ўтмишидан норози кайфияти ифодаланган. Такрорий сўзлар кўчма

маънода қўлланган. Бу инсон қалбининг “*парча-парча*” бўлишидан иборат. Банднинг *Ночор бўлдим парча-парча* бирикмасида *парча* сўзининг такрорий қўлланиши натижасида кўплик маъноси ифодаланган. Бу такрорий сўз маъноси мажозий маъно бўлиб, қалбнинг парчаланишига ишора қилган. Ушбу такрорий сўз синоним шаклининг (*бўлак-бўлак*) ёнма-ён келиши услубий маъно ҳосил қилган, такрорий *парча-парча* сўзи орқали ифодаланган маънонинг таъсирчанлигини оширган.

Мисранинг турли ўринларида такрорий сўз қўлланиб, услубий вазифа бажариши “Чўл кечаси” шеърида қуйидагича намоён бўлган:

Шундай кун келади, уқдим чироқдан,

Қалдироқдай доврүк, бонг таралғуси,

Тог-тоғ хирмонларни лак-лак чаноқдан

Фақат шу кемалар йиғиб олғуси! (II. 62)

Кўринадики, бир мисрада икки хил шаклдаги такрорий сўз қўлланиб, бир-бирининг маъносини тўлдириб келган. Шеърдаги бундай такрорлар маънони таъкидлаб, юз минглаб чаноқлардан терилган пахтадан тоғдай хирмонлар яратилганига ишора. Ушбу мисраларда оптимизм мавжуд. Маълумки, пахтани қўлда териш машаққатли, оғир меҳнат. Шоир мана шулар ҳақида қайғуради ҳамда меҳнатни келажакда техника бажариши мумкинлигига комил ишонч ҳосил қилади. Демак, бу ўринда *тоғ-тоғ хирмон*, *лак-лак чаноқ* бирикмалари, бир томондан, мўл ҳосилни аңлатса, иккинчи томондан, кишиларнинг оғир меҳнатига сабабчи бўлувчи рамзий образдир.

“Қуш” шеърдан олинган қуйидаги банднинг иккинчи мисрасидаги такрорий сўзлар табиатнинг бир ҳолати – пейзажни реал қилиб тасвирлашга имкон берган:

Тонг чоғи турган эдим – одатим шунақароқ,

Оқ булут паза-паза, оқ булут бароқ-бароқ,

Ёголоқмас шекилли. Ёзадиган ўхшамас,

Совур салқинида ҳам осмон нечун бўшамас. (II. 311)

Банддаги такрорий сифатлар (*паза-паза*, *бароқ-бароқ*) осмон булут билан қопланганини, булутлар ҳаракати ва шаклининг баҳор фаслида ўзгача, беқиёс кўринишга эга бўлишини тасвирий ифодалаган. Шу билан бирга, бир мисрада икки маротаба такрорий сўзнинг қўлланиши диққатни бевосита шу мисрага тортади. Мисрада *оқ булут* бирикмасининг такрори ҳам юзага келган. Бу

¹ Ҳожиев А. Ўзбек тилида кўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Т.: Ўзфанакаднатр, 1963. – Б. 88.

бирикманинг такрор қўлланиши ҳам такрорий сўзлар таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган. Бандда табиатнинг тонг пайтидаги тасвири ифодаланган. Бу шеърнинг дастлабки банди бўлиб, шеърнинг кейинги бандларида воқеа ривожланган. Шу тасвирдан келиб чиққан ҳолда воқелик таъсирчан бир тус олган.

2. Миртемир шеърлятида такрорий сўзларнинг банд доирасидаги такрори турли шакл ва кўринишга эга. Бунда, асосан, кетма-кет икки мисра доирасида юзага келган такрорларнинг кўпроқ қўлланиши кузатилади.

Бундай такрорларда бир хил такрорий сўз қайтарилиб, такрор ҳосил қилиши ҳамда турли такрорий сўзнинг қўлланиши асосида мукаррар такрори ҳосил қилиши мавжуд. Улар қуйидаги шаклларда қўлланиб, маълум услубий вазифа бажаришга хизмат қилган.

Банднинг кетма-кет икки мисраси бошида мукаррарнинг қўлланиши шоирнинг “Тун”, “Бобожон...”, “Анғиз”, “Юлдуз”, “Бахт кўшиғи”, “Кўл бўйида”, “Шудринг”, “Ёдгор” каби шеърларда, шунингдек, “Сув қизи” достонида мавжуд. Жумладан, “Тун” шеърида бундай такрорлар қуйидагича ифодаланган:

*Тун беун жилмакда гўё сизот сув,
На чумчуқ чириллар, на кўкда қий-чув.*

*Оҳиста-оҳиста улашур ором,
Оҳиста-оҳиста улашур уйқу.*

(II. 280)

Бандда дастлабки такрорий сўзда туннинг секинлик билан қоронғилик оғушига кириши ифодаланса, унинг такрор қўлланиши воситасида қоронғилик натижасида юзага келган оромнинг кишига осойишталик, уйқу бағишлаши ифодаланган. Банддаги такрорий ифодалар воситасида оҳангдошлик юзага келган. Маъно ривожлантирилган ва таъкидланган. “Бобожон” шеъридан олинган қуйидаги бандда ҳам шундай такрор асосида ўзгача бир маъно юзага келган:

*Кўринадан нега тажангроқ,
Қарашинг ҳам нечун сал совуқ?
Ғарам-ғарам чопдик-ку янтоқ,
Кучоқ-кучоқ юлдик чирмовуқ.*

(I. 337)

Банддаги ҳар бир такрорий сўзда алоҳида микдорий кўплик маъноси мавжуд бўлса, улар биргаликда меҳнат ҳосиласининг баракасини ифодалаган ва мазмунга экспрессив маъно бағишлаган, умумийликни юзага келтирган. Маъно кенгайган. Бу каби такрорлар кетма-кет икки мисранинг турли ўринларида юзага

келиши мумкин. Бундай такрор шаклларнинг барчаси Миртемир шеърлятида маълум услубий вазифа бажарган. Чунотчи, “Сумалак” шеърида қуйидагича мукаррар такрорини учратишимиз мумкин:

Қайга борсанг – сумалак, қайга борсанг – сумалак,

Танглайда лекин ўша сумалак мазаси бор.

Кўнглимда ҳануз-ҳануз онамнинг азаси бор,

Мозорини тополмай ҳануз-ҳануз мен ҳалак.

(II. 343)

Такрорий сўзларнинг қайтарилиши фақат мисра ёки банд доирасида эмас, балки шеърнинг бир неча мисраларида такрорланиб келиши кузатилади. Бундай такрорлар шоирнинг “Афросиёб”, “Қиз кўшиғи”, “Уйғон, шоир!”, “Гавҳар”, “Етмиш тўрт”, “Ўзбек йўли”, “Йил боши орзулари”, “Яли-яли”, “Мангу олов”, “Сенга, Республикам!..”, “Тўй”, “Соз” каби ўнлаб шеърларида; “Юз бир”, “Барот”, “Бахшнинг айтганлари” каби достонларида мавжуд. Банд доирасидаги такрорлар бандда уч ва ундан ортиқ мисраларда такрор келиши ҳам мумкин. Бу “Соз” шеърида қуйидагича ифодаланган:

Чал тўлзона-тўлзона

Соз сеҳрига чулғона.

Тинглайин ёна-ёна,

Ташнадай қона-қона. (II. 122)

Халқона оҳангга ёзилган ушбу шеърдаги такрорий сўзлар оҳангдошлик ва мусиқийликни юзага келтирган. Қофиянинг шаклланишини таъминлаган, маънони тўлдирган ва ҳаракатнинг борган сари кучайиб боришини ривожланишда ифодалаган.

А.Ҳожиаҳмедов: “Мукаррар лафз раддул ажуз ал-ассард санъатига ўхшаб байт мисраларининг турли ўринларида қўлланиши мумкин”¹, – дейди. Миртемир шеърлятида бундай такрорлар банд, асосан, тўртлик доирасида юзага келган. Шоир шеърлятида бунинг қуйидаги кўринишлари учрайди.

1. Бир мисрада кетма-кет қўлланган:

Дону дун ҳам орзумиздай

Тена-тена, гарам-гарам.

Тўкинчилик эртакдаги

Беҳишлардан тўкисроқ, соз. (II. 328)

2. Банднинг кетма-кет икки мисрасида – мисралар бошида, мисралар охирида, бирор мисра бошида ва кейинги мисра ўртасида, бирор мисра бошида ва кейинги мисра охирида, бирор мисра

¹ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийат малохати. – Т.: “Шарк”, 1999. – Б. 102.

ўртасида ва кейинги мисра бошида, бирор мисра охирида ва кейинги мисра бошида, мисралар ўртасида такрорланган:

Эгик булоқларни силкиб қўяман,

Шода-шода сачрар асл дур гўё,

Дурмас, қатра-қатра яшил нур гўё,

Яшил гўзалликка қачон тўяман?

(II. 219)

3. Банднинг биринчи ва учинчи мисраларида қўлланган:

Ясси-ясси дўнлардан

Ўтаман хаёл чулғаб,

Ўтаман оғир-оғир

Боболар замониға.

(II. 131)

4. Шеър бандининг биринчи, учинчи, тўртинчи мисраларида қайтарилган:

Оқ булутлар аста-аста

Тогдан тушиб келади,

Карвон тузиб даста-даста,

Учиб-учиб келади.

(I. 360)

5. Шеър бандининг иккинчи, учинчи ва тўртинчи мисраларида такрор келган:

Оламдан хабар ол, хушвақт дил,

Диллар бор – ранжийди ва чил-чил

Диллар бор – эрк кутар йилма-йил,

Йилма-йил қисмати зилдан-зил ...

(II. 182)

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Миртемир шеърлятида мукаррар бандда битта такрорий сўзнинг қайтариллиши ёки турли шаклдаги такрорий сўзларнинг қўлланилиши асосида юзага келган:

Пўлат ўмров саф-саф йўрга азми бу,

Не чавондоз, саф-саф дарға азми бу,

Эгачи-ю жиян, тоға азми бу,

Қутлуг хирмон келяпти.

(II. 245)

Чор атроф сабзаларда

Жимир-жимир кўзмунчоқ,

Бўй-бўй дилраболарнинг

Сузук кўзларими ё?

(II. 100-101)

Миртемир шеърлятидаги такрорий сўзлар икки хил характерга эга. Уларнинг бир гуруҳи тилда аввалдан мавжуд, одатий такрорий сўзлар бўлса (*аста-аста, чил-чил, қучоқ-қучоқ*), бошқа бир гуруҳи шоирнинг ўзи уюштирган, шакллантирган (*ҳануз-ҳануз, ёна-ёна,*

қона-қона, гарам-гарам) такрорий сўзлардир. Одатий такрор сўзлар кундалик нутқда, турли услублар ва жанрларда тез-тез қўлланиб тургани учун улар ифодалядиган услубий маънолар шоир ўзи шакллантирган такрорий сўзлар ифода этувчи услубий маънога нисбатан кучли эмас. Чунки ижодкорнинг ўзи яратган такрорларда окказионаллик хусусияти ҳам мавжуд бўлиб, китобхон диққатини ўзига кучлироқ жалб қилади. Аммо шуни ҳам таъкидлаш лозимки, ҳамма гап такрорий сўздан мақсадга мувофиқ, моҳирона ва ўрнини топиб фойдаланишда. Миртемир ижодида кейинги хусусият алоҳида бўртиб намоён бўлган.

Умуман олганда, Миртемир шеърлятида мукаррар такрори мақсадли қўлланган. Шоир шеърлятида такрорий сўзларнинг қўлланилиши салмоқли бўлиб, буларнинг барчаси бадийлик учун хизмат қилган. Такрорий сўз сифатида асосан, от, сифат, феъл сўз туркумидаги сўзлардан кўпроқ фойдаланилган.

3.3. Такрир

Такрир арабча *такрор* сўзидан олинган бўлиб, у шеърлий асарда сўзнинг турли шаклдаги такроридан иборат. “Такрир “такрорлаш” маъносини ифодаловчи лафзий санъат бўлиб, шеърда у ёки бу сўзни такрор қўллашни назарда тутди”¹. Атоуллох Ҳусайний ушбу санъат ҳақида фикр билдирар экан: “Ани такрор Ҳусайний ушбу санъат ҳақида фикр билдирар экан: “Ани такрор ҳам дерлар ва ул маънонинг тақрири, яъни ани мукаррару муҳаққак ҳам дерлар ва ул маънонинг тақрири, яъни ани мукаррару муҳаққак қилмоқ янглиғ нукта учун лафзни такрорламакнинг ибораттур”², – дейди. Аллома Атоуллох Ҳусайний тақрирни маънавий санъатларга киритади ва ёзади: “Тибён” соҳиби, бу навъни тардид дерлар, дептур. Тардиднинг зикри лафзий санъатларда кечти”³. Кўриниб турибдики, “такрир” манбаларда турлича номланган. Жумладан, *такрор, тардид, тақрир* каби терминлар билан юритилган. Бу такрор баъзи манбаларда маънавий санъатларга, баъзи манбаларда лафзий санъатларга киритилган. Бизнинг фикримизча, у лафзий-маънавий санъатлар турига киради. Чунки тақрирда шакл ва маъно тақрори мавжуд бўлади. Бу эса тақрирнинг лафзий ва маънавий санъатлар хусусиятларини ўзида мужассам этишидан далолатдир. Тақрирда сўз тақрори ёки, умуман, тил бирлиги тақрори маълум

¹ Ҳожиахмедов А. Мумтоз бадийят малохати. – Т.: “Шарк”, 1999. – Б. 100.

² Ҳусайний Атоуллох. Бадоийъу-с-санойиъ / Форсчадан А.Рустамов таржмасы. – Т.: “Адабийёт ва санъат”, 1981. – Б. 172.

³ Ҳусайний Атоуллох. Ўша асар. – Б. 173.

ўртасида ва кейинги мисра бошида, бирор мисра охирида ва кейинги мисра бошида, мисралар ўртасида такрорланган:

*Эгик бутоқларни силкиб қўяман,
Шода-шода сачрар асл дур гўё,
Дурмас, қатра-қатра яшил нур гўё,
Яшил гўзалликка қачон тўяман?* (II. 219)

3. Банднинг биринчи ва учинчи мисраларида қўлланган:

*Ясси-ясси дўнлардан
Ўтаман хаёл чулғаб,
Ўтаман озир-озир
Боболар замониға.* (II. 131)

4. Шеър бандининг биринчи, учинчи, тўртинчи мисраларида қайтарилган:

*Оқ булутлар аста-аста
Тогдан тушиб келади,
Карвон тузиб даста-даста,
Учиб-учиб келади.* (I. 360)

5. Шеър бандининг иккинчи, учинчи ва тўртинчи мисраларида такрор келган:

*Оламдан хабар ол, хушвақт дил,
Диллар бор – ранжсўйди ва чил-чил
Диллар бор – эрк кутар йилма-йил,
Йилма-йил қисмати зилдан-зил ...* (II. 182)

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Миртемир шеърлятида мукаррар бандда битта такрорий сўзнинг қайтарилиши ёки турли шаклдаги такрорий сўзларнинг қўлланиши асосида юзага келган:

*Пўлат ўмров саф-саф йўрга азми бу,
Не чавондоз, саф-саф дарға азми бу,
Эгачи-ю жсиян, тоға азми бу,
Қутлуг хирмон келяпти.* (II. 245)

*Чор атроф сабзаларда
Жимир-жимир кўзмунчоқ,
Бўй-бўй дилраболарнинг
Сузук кўзларими ё?* (II. 100-101)

Миртемир шеърлятидаги такрорий сўзлар икки хил характерга эга. Уларнинг бир гуруҳи тилда аввалдан мавжуд, одатий такрорий сўзлар бўлса (*аста-аста, чил-чил, кучоқ-кучоқ*), бошқа бир гуруҳи шоирнинг ўзи уюштирган, шаклланган (*ҳануз-ҳануз, ёна-ёна,*

қона-қона, гарам-гарам) такрорий сўзлардир. Одатий такрор сўзлар кундалик нутқда, турли услублар ва жанрларда тез-тез қўлланиб тургани учун улар ифодалядиган услубий маънолар шоир ўзи шаклланган такрорий сўзлар ифода этувчи услубий маънога нисбатан кучли эмас. Чунки ижодкорнинг ўзи яратган такрорларда окказионаллик хусусияти ҳам мавжуд бўлиб, китобхон диққатини ўзига кучлироқ жалб қилади. Аммо шуни ҳам таъкидлаш лозимки, ҳамма гап такрорий сўздан мақсадга мувофиқ, моҳирона ва ўрнини топиб фойдаланишда. Миртемир ижодида кейинги хусусият алоҳида бўртиб намоён бўлган.

Умуман олганда, Миртемир шеърлятида мукаррар такрори мақсадли қўлланган. Шоир шеърлятида такрорий сўзларнинг қўлланиши салмоқли бўлиб, буларнинг барчаси бадийлик учун хизмат қилган. Такрорий сўз сифатида асосан, от, сифат, феъл сўз туркумидаги сўзлардан кўпроқ фойдаланилган.

3.3. Такрир

Такрир арабча *такрор* сўздан олинган бўлиб, у шеъринг асарда сўзнинг турли шаклдаги такроридан иборат. “Такрир “такрорлаш” маъносини ифодаловчи лафзий санъат бўлиб, шеърда у ёки бу сўзни такрор қўллашни назарда тутди”¹. Атоуллох Хусайний ушбу санъат ҳақида фикр билдирар экан: “Ани такрор ҳам дерлар ва ул маънонинг такрири, яъни ани мукаррару муҳаққак қилмоқ янглиғ нукта учун лафзни такрорламакгин ибораттур”², – дейди. Аллома Атоуллох Хусайний такрирни маънавий санъатларга киритади ва ёзади: “Тибён” соҳиби, бу навъни тардид дерлар, дептур. Тардиднинг зикри лафзий санъатларда кечти”³. Кўриниб турибдики, “такрир” манбаларда турлича номланган. Жумладан, *такрор, тардид, такрир* каби терминлар билан юритилган. Бу такрор баъзи манбаларда маънавий санъатларга, баъзи манбаларда лафзий санъатларга киритилган. Бизнинг фикримизча, у лафзий-маънавий санъатлар турига киради. Чунки такрирда шакл ва маъно такрори мавжуд бўлади. Бу эса такрирнинг лафзий ва маънавий санъатлар хусусиятларини ўзида мужассам этишидан далолатдир. Такрирда сўз такрори ёки, умуман, тил бирлиги такрори маълум

¹ Ҳожижамедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. – Т.: “Шарк”, 1999. – Б. 100.

² Хусайний Атоуллох. Бадойиё-с-санойиё / Форсчадан А.Рустамов таржмасы. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1981. – Б. 172.

³ Хусайний Атоуллох. Ўша асар. – Б. 173.

бир қонуният асосида такрорланмайди, балки тақрир мисраларда турли шаклларда такрорланади. Шунингдек, тақрирни турли тил бирликлари ҳосил қилиши мумкин. Бу услубий восита такрорнинг бошқа турларига нисбатан кенгроқ қўлланиш хусусиятига эга. Шу маънода тақрир воситасининг *такрор* деб қўлланиши ҳам унинг такрорнинг барча турларига ишора қилгандек бўлади.

Миртемир шеърятидаги такрорлар ҳам турли шаклларда намоён бўлган. Шоир ўз ижодида тақрирдан маҳорат билан фойдаланган. Унинг гўзал намуналарини бадий-услубий восита сифатида қўллай олган. Адибнинг “Ой юзли”, “Соч оқлиги – кўнгил оқлиги”, “Майли...”, “Ҳандалак”, “Баркут”, “Қарқаралик”, “Йиғи”, “Отлиқ аскар”, “Булоқ”, “Чўл кечаси”, “Аттанг!”, “Зебижон”, “Нурхонни йўқлаб”, “Сулув” каби ўнлаб шеърларида тақрирнинг гўзал намуналари яратилган. Жумладан, шоир “Ой юзли” шеърида *ой* ва *ойдин* сўзлари билан боғлиқ тақрор, оҳангдошлик, тажнисни маҳорат билан қўллаган:

Кеча ойдин, кўз ойдин!

Мен сўрадим сўз ойдин,

Ой деди: ой юзлгинг

Ойдинроқдир, юз ойдин.

(I. 199)

Шеърда ёр тавсифи мавжуд бўлиб, бу юқорида берилган дастлабки бандда сўзлар тақрори, товушлар уйғунлиги, сўз ўйини воситасида тасвирланган. Бандда *ойдин* сўзи беш марта қўлланиб, тақрорни юзага келтирган. Бу тақрорлар фақат бир сўзнинг тақрорлари бўлмай, балки омонимлик ҳолат ҳам юзага келган. Сўз ўйини ҳосил қилинган. “Сўз ўйини – бадий адабиётда сўзларнинг (ёки айрим ҳарфларнинг) ёзилишидаги ўхшашлиги асосида бир хил ўхшаш шаклда турли маънода қўлланиши”¹. Банднинг биринчи мисраси *Кеча ойдин, кўз ойдин!* шаклида бўлиб, *кеча ойдин* бирикмасидаги *ойдин* сўзи *ёруғ* сўзига синоним бўлиб, *кўз ойдин* бирикмасида *ойдин* сўзи кўчма маънода аниқ кўриниб, билиниб турган, равшан маъносида қўлланган ва маъно таъсирчанлиги ортган. Иккинчи ва тўртинчи мисра охирида қўлланган *ойдин* сўзлари – *ой* сўзининг жўналиш келишигидаги шакли. Бандда *ой* ва *ойдин* сўзларининг қўлланиши оҳангдошликни юзага келтирган. Мусиқийликни таъминлаган. Китобхон диққати бевосита шу тақрорий сўзларга тортилган. Тақрорий сўзларда маъно

таъсирчанлиги ортиб борган. Белги билдирувчи *ойдин* сўзи дастлаб *ойдин* кеча маъносини ифодалаб келган бўлса, шу мисранинг ўзида тақрор келиши кўчма маъно англатиб, маъно таъсирчанлигини кучайтирган. Шунингдек, тўртинчи мисрадаги *Ойдинроқдир, юз ойдин* тақрорлари эса маънони янада таъсирчан ифодалашга хизмат қилган. Шу билан бирга қофиядош сўзлар билан боғлиқ ҳолда қўлланган яна бир омонимлик ҳолат ҳам борки, бу *юз* сўзининг учинчи мисрада от, тўртинчи мисрада сон сўз туркуми бўлиб келиши натижасида оҳангдошлик янада таъсирчан ифодаланган.

Келтирилган матнда суюкли аёлнинг хусну таровати мадҳ қилинган. Унинг хусни ой ва *ойдин* (*ой ёруғига қўмилган кеча*)га қиёслаш орқали тасвирланган. Шоирнинг маъшуқа чехраси юз ойдан ҳам устун туришини, юз ой сочган нурдан ёруғ, жозибали экани ҳақидаги тасвири шеърдаги *о* товуши билан бошланувчи сўзлардаги *о* унлисининг оҳангдошлиги билан уйғунлик ҳосил қилган. Бу уйғунлик мусиқийликни, талаффузда яқинликни таъминлаган ва бу ҳол шеърдаги ўзига хос оҳангни шакллантирган.

Келтирилган мисолларда нозиктаъб шоирнинг поэтик маҳоратни намоёниш қилувчи фикрлари бор. Булар: *кеча ойдин* (*ёруғ*) *бўлгач, албатта атроф кўзга аниқ кўринади*. Демак, бу ҳолатта табиат ҳодисаси – ойдинлик сабабчи. Шоирнинг ушбу ҳолатни юзага келтираётган ойга мурожаат қилиши ҳам табиий – ҳолатни юзага келтираётган ойга мурожаат қилиши ҳам табиий – юз, чехрани ойга қиёслаш анъанавий усул. Бу ўринда атрофни нурга чулғаб, ойдинлик яратиб турган ойнинг маъшуқа чехрасини юз ойнинг ва унинг нуридан ҳам юқори кўйиши – муболага. Шоир *ёруғ, ёруғроқ, юз бор ёруғ, нурли, нурафшон* каби сўзлардан фойдаланиши мумкин эди. Аммо шеърда тасвир курали қилиб олинган тақрор зарар кўрган, ўз мукамаллигига етмай қолган бўлар эди. Шу сабабли тўртинчи мисрада *ойдин* (*ойдинроқ*) сўзидан фойдаланган, натижада *ойдин* сўзи тақрори билан юзага келувчи бадий санъат ўз мукамаллигига эришган. Шунингдек, бу тасвир шеърнинг кейинги бандларида янада таъсирли ифодаланган:

Ойдинда денгиз сулув,

Сувда ой тенгсиз сулув,

Денгиздан ҳам, ойдан ҳам

Ой юзли шу қиз сулув.

(I. 199)

Шоирнинг баъзи шеърларида тақрор бирликларнинг шеър бошидан то охиригача уйғунлигини кўришимиз мумкин. Бу эса бутун шеърнинг тақрор асосига қурилганлигидан далолатдир.

¹ Адабиётшунослик терминлари луғати / Тузувчилар: Ҳ.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. – Т.: “Ўқитувчи”, 1967. – Б. 212.

Жумладан, Миртемир “Қарқаралик” шеърида қарқаралик гўзал образини яратишда товуш, сўз, сўз бирикмаси, мисра такрорларидан маҳорат билан фойдаланган:

Қарқаралик, қайдан келдинг қошимга,

Қайдаги савдони солдинг бошимга.

Қайдаги савдони солсанг бошимга,

Қота кўрма қатрон менинг ошимга! (II. 31)

Бандда қ, с, ш ундошлари такрори аллитерацияни; а, о унлилари такрори ассонансни юзага келтирган. Айниқса, шеърда қарқара сўзи билан боғлиқ такрорлар шеър ғоявий мазмунининг ифодаланишида алоҳида услубий вазифага эга ва турли маъно товланишларини ифодалаб келган. Биринчи бандда қарқаралик, яъни Қарқарада яшовчи маъносида қўлланган бўлса, иккинчи бандда бу сўзга оҳангдош қарқара сўзини қўллаган:

Қош устига кўндирибсан қарқара,

Қора сочинг қора тунда шаршара,

Тулқинида қошки ўзим чўмилсам...

Шайдойингман, гар қарама, гар қари! (II. 31)

Кўриниб турибдики, биринчи банддаги қарқаралик Қарқаралида яшовчи гўзал ёрга нисбатан қўлланган. Қарқарали – Қозоғистон Республикаси Қарағанда вилоятидаги шаҳар¹. Иккинчи банддаги қарқара сўзи ёрнинг қош устига ўрнатган тиллақошнинг қарқара қушига киёс килинишини ифодалайди. “Қарқара – бўйни, тумшуғи ва оёқлари узун, тик қоматли, турнага ўхшаш, оппоқ, чиройли ботқоқлик қуши; кўтонларнинг бир тури”². Шеърда сўз ўйини ва мисралардаги оҳангдош, қофиядош сўзлар ҳам такрор бирликларнинг маъно таъсирчанлигини оширишда асосий восита бўлиб хизмат қилган. Яъни банднинг Шайдойингман, гар қарама, гар қара! мисрасидаги гар қарама, гар қара бирикмаларида ички бир мусиқий оҳанг банднинг дастлабки мисраларидаги қарқара, шаршара сўзлари билан ўзаро оҳангдошлик ҳосил қилган. Кейинги уч банднинг ҳар бири қарқаралик ва қарқара сўзлари такрори билан бошланади. Қарқара такрорининг шеърда ўзига хос шаклда қўлланиши, ҳар бир банднинг маъно таъсирчанлигини оширган.

Шоирнинг “Соч оқлиги – кўнгил оқлиги” шеърида оқ сўзининг ўзига хос маъноси юзага келган:

Соч оқлиги – эмиш – кўнгил оқлиги...

Жумбоқ каби тагин сўрашинг нечун?

Эй, олтин ёшлигим бебошвоқлиги,

Эй, сен зойиб кун!

(II. 39)

Бандда оқ сўзининг такрор қўлланиши услубий вазифа бажариб келган. соч оқлиги бирикмаси таркибида оқ сўзи белги, ранг билдириб, соч толаларининг оқлигига ишора бўлса, кўнгил оқлиги бирикмасида кўчма маънода қўлланиб, беғуборлик, соф кўнгиллик, росттўйлик каби инсоний фазилатларни ифодалаб келган.

Миртемирнинг “Майли...” шеърида такрорнинг ўзгачароқ шаклини учратамиз. Шеър бошидан охиригача градацион ўсишдаги такрор воситасида яратилган. Шеърда такрор қўлланган сўзлар мен ва сен сўзларидир. Бу сўзлар қарама-қарши маъноли сўзлар бўлмаса-да, улар матнда зидликни юзага келтирган. Яъни:

Майли, бўлишайлик – боғларни сен ол,

Чўл менга қолсин.

Дарёларни сен ол, тоғларни сен ол,

Кўл менга қолсин. (II. 143)

Шеър мисралари Эркин Воҳидовнинг “Барча шодлик сенга бўлсин” деб номланувчи шеърига ўхшаш бўлиб, бунда устоз-шогирд анъаналари кузатилади. Бу шеърларда лирик қаҳрамоннинг ички ҳиссиётлари туғғени зиддиятли ҳолатларда акс этган. Чунки ушбу шеърда сўзлар муайян семалари асосида зоҳиран антонимлик ҳосил қилган. Ҳар иккала шеър ҳам 1967 йилда ёзилган, шундай бўлса-да, иккала ижодкорда икки хил ёндашув ва икки хил тасвир мавжуд.

Миртемирда бог – чўл; дарё, тоғ – кўл; кўл – сой; қуёш – ой; ой – юлдуз; оқ тунлар – кундуз; шароб – чой ёки айрон; сарой – четроқ жой; Самарқанд – Туркистон ёки Сайрам каби сўзлар контекстда ўзига хос контекстуал антонимлик ҳосил қилган бўлса, Эркин Воҳидов “Барча шодлик сенга бўлсин” номли шеърида шодлик – Воҳидов “Барча шодлик сенга бўлсин” номли шеърида шодлик – ситам, дилдорлик – хушторлик, жон – дард, соғлиқ – беморлик, ҳусн – ишқ, роҳат – азоб, ором – бедорлик, қошона – майхона, хушёрлик – хумморлик, кундуз – тун, гулиан – тиканзор, шаҳаншоҳ – қуллик, жафокорлик – вафодорлик, дилозорлик – дилафгорлик, инкорлик – иқрорлик каби антоним сўзлардан фойдаланган.

Муҳаббат мавзусидаги бу шеърларда такрор ва тазод уйғунлигини кузатишимиз мумкин. Миртемир шеърида мисралар оша маъно ҳам, оҳанг ҳам, интонация ҳам кучайиб борган:

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси: 12 жилдли. – Т.: ЎзМЭ, 2005. – 10-жилд. – Б. 612.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдли / А.Маддалиев таҳрири остида. – Т.: ЎзМЭ, 2008. – 5-жилд. – Б. 255.

*Шароб сенга бўлсин, чой менга қолсин,
Ёки айрони.*

*Сарой сенга, четроқ жой менга қолсин,
Сайзоқ, жайрони ...*

*Самарқандни сен ол, Туркистон менга,
Ё майли, Сайрам.*

*Ўшанинг ўзи ҳам бир жаҳон менга,
Бир тўй, бир байрам.*

(II. 143)

Эркин Воҳидов шеърида эса қуйидагича тасвирланган:

Бу жаҳоннинг роҳатин ол,

Бор азобин менга бер,

Сенга бўлсин барча ором,

Барча бедорлик менга.

Ол ўзинг кошоналарни,

Менга қўй майхонани,

Барча ҳушёрлик сенга-ю,

Барча хумморлик менга¹.

Кўришиб турибдики, ҳар иккала ижодкорда икки хил тасвир намоён бўлган. Миртемирда халқона оҳанг, соддалик ва равонлик устунлик қилса, Эркин Воҳидов шеърида аруз вазнига хос вазминлик етакчилик қилади. “Эркин Воҳидов ғазалда антитезанинг таъсир кучини орттиришга, ғазалнинг, умуман, антитеза асосига қурилганлигини асослашга яна бошқа санъатлар ҳам хизмат қилдирилган. Булар *барча, бор, сен, мен, ол, бўлсин, майли* каби сўзларни турли шаклларда такрорлашда яққол кўзга ташланиб, такрир лафзий санъати ҳам ҳосил бўлган”². Бу ҳолат Миртемирда ҳам кузатилади. Матндан ташқарида бошқа-бошқа маънога эга бўлган сўзларнинг контекстуал зидлиги шоирнинг ички туғёнини образли ифодалаш, маъно таъсирчанлигини ошириш учун хизмат қилган. Бундай вазифа шеърда такрор қўлланган *майли, ол, мен, қолсин* сўзлари воситасида намоён бўлган. Контекстдан ташқарида бошқа-бошқа маъно англаувчи бу сўзлар матнда ўзаро зидлик шаклини яратиб, аслида умумлашма маъно ифода этган. Шеър градацион ўсишда берилган. Сўзлар маъноси, айниқса, такрор сўзлар маъноси таъсирчанлиги ортиб борган. Шеърнинг дастлабки мисраларидаги *менга қолсин* сўз бирикмаси шеърнинг ўрта қисмида *қолсин менга* шаклида, охирида эса *қўл торт* шаклида

ифодаланган. Бундай семантик-стилистик бўёқдорликнинг ортиб бориши шеър маъносига мос ҳолда намоён бўлган. Бунда лирик қаҳрамон руҳиятидаги кескинлик, норозилик аломатлари ҳам ўз ифодасини топган. Эркин Воҳидов қаҳрамони эса вазмин. Маъшуқа олдида ўзини айбдордек сезади:

Сенга шеърни битсин Эркин,

Йиртиб отмоқ ўз ишинг,

Касби инкорлик сенга-ю,

Айбга иқдорлик менга¹.

Ниҳоят, Миртемирда муддао айтилади. Яъни:

Олавер, олавер, барисини ол,

Ошиқ индамас,

Барини олгину, менга-чи, Ойхол,

Ўзинг қолсанг бас.

(II. 143)

Шоир шеър сўнигида ўз мақсадини ифодалашда яна такрорга мурожаат қилган. *Олавер, олавер, барисини ол* дея таъкидлайдики, бундан келиб чиқадиган хулоса – лирик қаҳрамон ўз севганига етиштиш йўлида барча нарсдан воз кечишга тайёр. Бу ерда яна шундай мантиқ мавжуд, яъни севгилиси барча нарсани олади, ўзи эса шоирники бўлса, у олган нарсалар ҳам Ойхол билан қайтиб келади. Булар она юрт, унинг сўлим, гўзал табиати неъматларидир.

Миртемир шеъриятида такрир кўп қўлланиб, уларда ўзига хос шаклда намоён бўлган ва ҳар бирида кўшимча маъно оттенкасини бажарган.

Миртемирнинг ижодий фаолияти шеърдан шеърга ўсиб, мукаммаллашиб борган бу бадий тасвирий воситаларининг қўлланишида ҳам кўзга яққол ташланади. Шоир ижодининг дастлабки йилларида ёзилган баъзи шеърларида, жумладан, “Мехнат”, “Ён”, “Қўл” каби шеърларида такрор усули меъёрдан ортиқ қўлланган ҳолатлар ҳам кузатилади. Бу шеър гоёси ва бадий тилига маълум даражада салбий таъсир этган:

Мехнат – шеър, нафосат ва яратувчи...

Бахт-саодат чаималари оқади мехнат туфайли,

Ҳақиқат ўз чироқларини ёқади мехнат туфайли...

Мехнат!

Мен сени кучай!..

Юксакларга учай!..

Шеър сочай!..

¹ Воҳидов Э. Ишқ савдоси: Сайланма: 3 жилдли. – Т.: Шарқ, 2000. – 1-жилд. – Б. 116.

² Келдиёрова Г. Ўзбек бадий нутқида антитеза (Э.Воҳидов шеърияти мисолида): Филол. фанлари номводи ... дисс. автореф. – Т., 2000. – Б. 14.

Табиатнинг яширин сирларин очай!

(I. 15)

Шеърда асосий ғоя *меҳнат* сўзига сингдирилмоқчи бўлган ва шеър давомида бу сўз йигирма олти маротаба қўлланган. Шеърдаги бундай номукаммаллик мазмун ва шакл ўртасидаги номутаносибликни келтириб чиқарган. Шундай бўлса-да, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек шоир шеърятда ижодий ўсиш, ғоявий мазмундорлик, бадий тасвирий воситаларнинг қўлланишидаги маҳорат шеърдан шеърга ўтган сари мукаммаллашиб борган.

Умуман олганда, Миртемир шеърятда энг моҳирона қўлланган лексик бадий тасвирий воситалардан бири тақрирдир. Бу тақрор воситаси орқали шеърдаги маълум ҳолатга, сўзга, умуман, тил бирлигига урғу берилади ва шеър давомида айнан шу тушунчанинг моҳияти ёритилади. Шу асосида шеърда айтилмоқчи бўлган фикр коннотатив мазмун касб этади.

3.4. Эпифора

Эпифора – бадий тақрор турларидан бири. “Эпифора (гр. ери – сўнг, *phoros* – олиб борувчи) сўзларидан олинган¹ бўлиб, мисралар охиридаги товуш, сўз ёки сўз бирикмаси тақроридан иборат. “Эпифора, деб ёзади Ж.Лапасов ўз асарига, – тақрорнинг бир тури бўлиб, товушлар тугалланиши ҳам деб юритилади”². Шунингдек, манбаларнинг яна бирида: “Эпифора – бадий тил воситаларидан бири бўлган тақрор кўринишларидан бири, шеъринг асарда сўзлар ёки мисралар охирида айрим унли ёки ундош товушларнинг тақрорланиб келиши”³, – деб қайд этилган.

О.С.Ахманованинг талқинига кўра, эпифора нутқ фигураларидан бири бўлиб, сўз ёки сўз бирикмаси бир ёки бир неча фраза охирида келади ва шеъринг нутқнинг ифодавийлигини кучайтиради⁴. А.Ҳайдаров эпифорани фоностилистик воситалардан бири сифатида талқин қилган⁵.

У.Тўйчиев эса эпифорага қуйидагича таъриф берган: “Қофиясиз мисралар охирида тақрорланган ҳолда келиб, байт ёки

бандларни уюштирувчи ва улар охирини эслатувчи, бу билан ритмик вазифани ҳам бажарувчи, ифодалилиқ, хушоҳанглик ва мусиқийликни орттирувчи, бирон тушунча ё фикрни ажратиб, таъкидлаб кўрсатувчи сўз ва сўзлар охириги сўз тақрори (эпифора) дейилади”¹.

Эпифора – шеъринг мисралар охирида келган товуш, сўз, сўз бирикмасининг оҳангдошлиги ёки тақрори асосида услубий бўёқдорлик ҳосил қилувчи тақрор усулидир. Эпифора қатъий тизимли тақрор бўлиб, мисрада келиш ўрнига кўра анафорага зиддир. Чунки анафора мисра бошидаги сўз ёки сўз бирикмаси тақрори бўлса, эпифора – мисра охиридаги тил бирлиги тақрори. Шунингдек, анафорада мисралар бошида оҳангнинг кўтарилиши кузатилса, эпифорада мисралар охирига урғу берилади ёки оҳангнинг кўтарилиши юзага келади. Натижанда эпифорада мисра охирига томон оҳангнинг кўтарилиши юзага келиб, мантиқий урғу ҳам шу тақрорланувчи бирликка тушади.

Эпифора тақрорнинг бошқа турлари сингари ҳозирги замон ўзбек шеърятда кенг қўлланмоқда. Буни Миртемир ижодида яққол кўришимиз мумкин. Миртемир шеърятда эпифоранинг турли хил шакллари учратамиз. Улар турлича услубий маъно ифодалаб, шеъринг мисраларнинг ўзига хос жозибасини таъминлаган. Шоирнинг “Онагинам” шеърда дастлаб *гашилик* сўзи эпифора шаклида тақрор қўлланади:

*Товонимга чақир тиканакдай ботгувчи – гашилик,
Бедаво сизловиқдай сизлатгувчи – гашилик.
Жигаримни қиймалаб аҳён-аҳён,
Чучварага чеккувчи – гашилик.*

(I. 366)

Ёки шеърнинг яна бир ўрнида эпифора қуйидагича қўлланган:

*Жон берган онамни кўришимга кўзим етсайди,
Тиззасига бир нафас бош кўйишимга кўзим етсайди,
Оналик меҳрига обдон тўйишимга кўзим етсайди,
Оқ сутингни оқлай, дейишимга кўзим етсайди.*

(I. 366)

Шоир она олдидаги фарзандлик бурчини ўтай олмаган кишининг афсус-надоматларини эпифора тақрорларида образли ифодалаб берган.

¹ Адабиётшунослик терминлари лугати / Тузувчилар: Х.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. – Т.: “Ўқитувчи”, 1967. – Б. 253.

² Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Т.: “Ўқитувчи”, 1995. – Б. 51.

³ Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати / Н.Ҳотамов, Б.Саримсоқов. – Т.: “Ўқитувчи”, 1979. – Б. 355.

⁴ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Наука, 1969. – С. 528.

⁵ Ҳайдаров А. Бадий тасвирийнинг фоностилистик воситалари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б. 11.

¹ Тўйчиев У. Ўзбек адабиётида бадийлик мезонлари ва уларнинг маромлари. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2011. – Б. 97.

Мана шундай такрорни “Ўч” шеърда ҳам учратимиз мумкин:

Фашист қолса, тупроқ ҳаром.

Фашист теккан сув ҳаром.

Фашист ичса, товоқ ҳаром.

Нима бўлса, шу ҳаром!

(I. 281)

Шеър 1943 йилда ёзилган. Уруш йилларида барча шоирлар сингари Миртемир шеърлятида ҳам Ватанга бўлган муҳаббат, душманга бўлган нафрат ўз ифодасини топган. Шоирнинг “Ўч” шеъри ҳам шундай шеърларидан бири. Шеърда шоир жангчиларимизга далда бериб, уларнинг фашистга бўлган нафратини оширар экан, бунда *Сен фашистни ўлдирмасанг, Фашист сени ўлдирар* мисраларини қайта-қайта қўллайди. Шеър бошдан охиригача такрор асосига қурилган. Шеърда такрорнинг бир қанча турлари қўлланган. Айниқса, анафора, эпифора, мисра ва банд такрорлари кўпроқ қўлланган бўлиб, ҳар бирига услубий маъно юкланган. Шу билан бирга, бири иккинчисининг маъносини тўлдириб келган. Юқорида келтирилган бандда ҳам анафора, ҳам эпифора такрорлари мавжуд. Бу эса янада таъсирчанликни оширишга хизмат қилган. Ҳар бир мисра охирида такрор қўлланган *ҳаром* сўзи ўзига хос услубий хусусиятга эга. Бу сўзга “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қуйидагича таъриф берилган: “*Ҳаром* (арабча – фойдаланиш, истеъмол этиш шаръан ман этилган нарса; муқаддас; ноқонуний) 1 дин. Шариат ҳукмига мувофиқ ейиш, ичишга, фойдаланишга ярамайдиган, ҳалол эмас. 2 Шариат бўйича, анъана ёки тартиб-қоидаларга кўра ман этилган иш, хатти-ҳаракат; шу йўл билан топилган нарса; ҳаётида шундай йўл тутувчи кимса”¹. Шоир ифодалаётган *ҳаром* сўзи янада кенгроқ маъно ифодалаган. Яъни *фашист юрган тупроқ, фашист ичган сув, фашист теккан товоқ – барчаси ҳаром*, дея шоир ўзининг душманга бўлган чексиз нафратини ифодалайди. Бу эса такрорнинг услубий вазифасини янада оширади. “Бадий асарда, барча услубий воситаларда бўлгани каби такрорнинг зиммасига ҳам тил бирликларига эмоционал бўёк, алоҳида оҳанг, жозиба бериш вазифаси юкланади. Агар имконият бўлса, шу вазифаларни амалга ошириш билан бир қаторда муаллифнинг ёки асар қаҳрамонининг воқеликка субъектив муносабатини ҳам бера олиши керак”². Шунингдек, шеърнинг яна

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдли / А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т.: ЎзМЭ, 2008. – 5-жилд. – Б. 510.

² Каримов С.А. Бадий услуб ва тилининг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУ, 1994. – Б. 54-55.

бир ўрнида эпифоранинг шаклий ва маъновий такрори уйғунлигини кўришимиз мумкин:

Жарда кўрсанг – жарда ўлдир,

Қирда кўрсанг – қирда от!

Қўрқит – ўлдир, алда – ўлдир,

Тўғри келган ерда от!

Кундуз ўлдир, тунда ўлдир,

Саҳар, оқиом демай от!

Қайда кўрсанг – шунда ўлдир,

Аста навбат бермай от!

(I. 279)

Ушбу бандда *ўлдир* ва *от* сўзлари мисралар охирида такрор қўлланиб, шаклий-маъновий эпифора такрорини ҳосил қилган. Банддан англашилган асосий маъно ҳам шу сўзларга қаратилган. Шеърнинг қуйидаги бандига эътибор қилайлик:

Йўлда кўрсанг – йўлда янчгин,

Чўлда кўрсанг – чўлда чоп!

Дарёларда, қўлда санчгин,

Ўнг ёндан ур, сўлдан чоп!

(I. 279)

Ушбу банднинг биринчи ва учинчи мисралари сўнгида қўлланган *янчгин*, *санчгин* сўзларидаги товушдошлик ҳамда иккинчи ва тўртинчи мисралар сўнгидаги омоним сўзлар эса иккинчи мисрада *чоп* сўзи душманни чоп, ўлдир маъносига ишора бўлса, тўртинчи мисрада *чопмоқ* феълнинг иккинчи шахс буйруқ майлида келиши сўз ўйини воситасида товуш оҳангдошлигини юзага келтирган. Булар воситасида душманга бўлган нафрат янада таъсирчанроқ ифодаланган. Бу таъсирчанлик шеърдаги такрор мисраларда ўз ифодасини топган.

Кўришиб турибдики, шоир шеърларида такрор бирликларнинг қўлланиши, маъно англантиши ўзига хос шаклда юзага чиққан.

Миртемир шеърлятида *эпифора* такрори турли хил шаклларда намоён бўлган, яъни, асосан, банд доирасида такрор ҳосил қилиб, банд (тўртлик)нинг барча мисраларида, дастлабки уч мисрасида, биринчи ва учинчи мисраларида, иккинчи ва тўртинчи мисраларида, иккинчи ва учинчи мисраларида эпифора такрорини ҳосил қилган.

Миртемир эпифора такрорига кўплаб мурожаат қилган. Эпифорада, асосан, сўз такрорланади, шунингдек, сўз бирикмаси шаклида такрор келиши ҳам кузатилади.

Миртемир шеъриятида эпифоранинг сўз ва сўз бирикмаси ёрдамида ҳосил қилинган шакллари фаолдир. Шоир сўзларни эпифора вазифасида қўллар экан, кўпроқ от ва феъл сўз туркумларидан фойдаланган. “Сенга, Республикам!..” шеърида буни яққол кўришимиз мумкин:

*Кўллари қадоқ халқим,
Кўзлари чақноқ халқим,
Йўллари порлоқ халқим,
Пахтакор Республикам!*

(I. 348)

Миртемир шеъриятида олмош ва сифат сўз туркумлари ҳам эпифора шаклида такрорланган. Шоир эпифора сифатида кишилик олмошларидан оқилона фойдаланган. Буни “Севги” шеърида шундай тасвирлайди:

*Ҳар нимадан азизроқ, қадрдоним – сиз,
Шу куним, келажаким, жонажоним – сиз,
Кўзларда қорачигдай сақлаганим – сиз,
Эй ватан, республикам, сулув ёр, севги...*

(I. 244)

Шоир ижодида эпифора сифатида келган сўз бирикмаларини икки хил шаклда учратиш мумкин. Булар содда сўз бирикмалари ва мураккаб сўз бирикмалари шаклида келган. Содда сўз бирикмаси такрорида от-феъл, феъл-от, сифат-от, феъл-феъл, феъл-олмош шакллари кўпроқ учраса; мураккаб сўз бирикмасида, асосан, от-феъл, феъл-олмош-от, олмош-от шаклларидаги такрорларни кўпроқ учратамиз.

Умуман олганда, Миртемир шеъриятида такрорнинг эпифора тури кўплаб қўлланган бўлиб, ҳар бирида маълум услубий вазифа бажарган. Мисралар охиридаги оҳангдошликни таъминлаган.

Лексик такрорлар сўз шаклида намоён бўлар экан, назмий тилда сўзларнинг ташқи кўриниши ҳам ички маъно сингари муҳим аҳамиятга эга. Шеърдаги мисраларнинг мантиқан ўзаро сингдирилиши, айрим сўз – фикрларнинг ажратиб берилиши орқали алоҳида таъсирчанликка эришилади. Миртемир шеъриятида сўз такрорлари ўзига хос стилистик маъно англатишга хизмат қилган. Зеро, ҳар бир такрорий қўлланган сўзнинг яқка ҳолда қўлланганига нисбатан маъно кўлами кенгрок бўлиб, қўшимча услубий маъно оттенкаларига ҳам эга бўлади. Лексик такрорлар Миртемир шеъриятида такрорнинг турли кўринишлари шаклида қўлланган. Шоир анафора, мукаррар, тақрир, эпифора каби тақроп турлари воситасида лексик такрорларни маҳорат билан қўллаган.

Айниқса, анафора такрори энг кўп қўлланган бўлиб, ҳар бирида ўзига хос стилистик бўёқдорликка эга. Бу каби ҳолатлардан кўришиб турибдики, Миртемирнинг кўпчилиги шеърларида, айниқса, анафора такрори қўлланган шеърларида мантиқий урғу мисраларнинг бошига тушади.

ҚИСҚА ХУЛОСАЛАР

1. Миртемир шеъриятида анъанавий анафора, мукаррар, тақрир, эпифора бадий усулларидан ҳам кенг фойдаланилган бўлиб, бундай такрорлар шоирнинг турли вақтларда, ҳар хил мавзуларда ёзган шеърларида учрайди.

2. Анафора, яъни мисра бошида келган сўз ва сўз бирикмаларининг такрори фикрни қайта-қайта уқтиришга, шоир ўзи севган образни мадҳ этишга хизмат қилган.

3. Шоир шеърларида жуфт ёки такрорий сўзнинг қайтарилиши – мукаррар ҳам кузатилади. Мукаррар шеърий матндаги функционал ўрни анафорадаги ҳолатларга ўхшайди, аммо унинг услубий вазифалари фарқланади. Бу шеърий нутққа улар бахш этадиган оҳангдорлик, мусикийликда намоён бўлган. Шеърнинг экспрессивлиги, бадий бўёғи ортган.

4. Кузатишларимиз шуни кўрсатдики, Миртемир шеърларида тақрир санъатидан ҳам моҳирона фойдаланган. Бу усулда шоирнинг нозиктаъб адиб эканлиги яққол кўринади. Адиб оҳангдорлик, мисраларнинг майин талаффузини таъминловчи, таркибида унли товушлар мавжуд бўлган сўзларни моҳирлик билан қўллаган.

5. Тақрир лафзий санъатлардан бири бўлиб, поэтик бадийга хизмат қилувчи муҳим бадий усулдир. Шоир шеърларида учрайдиган тақрир санъати бадий тасвирий воситаларнинг таъсирчан кўринишларидан биридир. Адиб тақрир воситасида ўзида асосий мазмунни ифода этувчи сўзга урғу берган, шеър давомида ўша тушунчанинг моҳиятини очиб берган ва пировардида шоир айтмоқчи бўлган ғоя юзага чиққан.

6. Миртемир шеърларида қўлланган бадий воситалардан бири мисра охирида келган сўз ёки сўз бирикмасининг такрори – эпифорадир. Анафорада мисралар бошида келган сўз ёки сўз бирикмасига урғу берилса, эпифорада, аксинча, мисра охирида

келган лисоний бирликлар эпифора такрори орқали таъкидланади ҳамда шеърий нутқнинг ифодавийлигини кучайтиради.

Таҳлиллар Миртемир шеърларида эпифора сўз ва сўз бирикмаси ёрдамида ҳосил қилинган такрорлардан иборатлигини кўрсатди. Такрорланган сўз маъносининг бадий таъсирчанлиги ва экспрессивлиги ортган. Бу ҳам шеърнинг таъсирчанлик даражасини бадий воситалар билан бир қаторда оширган.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

Миртемир – XX аср ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан бири. У ўз услубига эга бўлган адиб. Шоир шеърияти халқ оғзаки ижодига ҳамоҳанг шеърият бўлиб, такрорларга бойлиги, бадий санъатлар ва услубий воситаларнинг кенг қўлланганлиги билан фарқланиб туради. Айниқса, такрор воситаси шоир шеъриятининг ғоявий пишиқлиги, бадий мукамаллиги, ўзига хос сўз қўллай олиш маҳоратини намоён қилган. Аслида такрор лафзий санъат бўлиб, бу санъат билан боғлиқ услубий воситалар нутқ бирликларининг лингвопоэтик жиҳатдан актуаллашишига хизмат қилган.

Ушбу илмий тадқиқотда Миртемир шеъриятидаги такрор тил бирликларининг қўлланиши, маъно англатиши, услубий вазифаси каби жиҳатларни тадқиқ қилиш қуйидаги хулосаларни чиқаришга имкон берди:

1. Миртемир асарлари тили услуб нуқтаи назардан, сўз ва тасвирий воситаларни қўллашда халқ оғзаки ижоди ва жонли сўзлашувдаги лисоний воситалардан фойдаланиш жиҳатидан ўзига хос бўлиб, услубий воситаларнинг кенг ва мақсадга мувофиқ қўллангани билан ажралиб туради.

2. Шоир шеърларида бадий тасвирий воситаларни маҳорат билан қўллаган, айниқса, бадий такрор мохирона қўлланган бўлиб, уларнинг семантик-стилистик хусусиятлари Миртемир ижодининг ўзига хослигини белгилайди.

3. Миртемир шеъриятидаги бадий такрорлар фонетик, лексик, морфологик ва синтактик такрорлардан иборат бўлиб, улар бир-бирини тўлдирган ҳамда шоир шеъриятининг бадийлигини оширишга хизмат қилган.

4. Миртемир шеъриятидаги бадий такрорлар оҳангдошликни таъминлаган, таъсирчанликни оширган, мажозий маъно юклаган, мисра ёки бандлар ўртасидаги боғлиқликни таъминлаган, тасвирнинг ифодалилигини оширган, мазмун ва шакл уйғунлигини ҳосил қилган.

5. Шоир шеъриятида такрорлар таъкид, сўроқ, илтимос маъноларини кучайтирган, тасвири теранлаштирган ва мусиқийликни юзага келтирган.

6. Миртемир фонетик такрорнинг аллитерация, геминация, ассонанс каби турларидан усталик билан фойдаланган. Бунда,

асосан, а, о унлиларини ҳамда с, ш, қ, м ундошларини маҳорат билан қўллаб, уларга услубий вазифа юклаган.

7. Миртемир шеърлятида грамматик такрорнинг, асосан, ташобежул-атроф, ҳалқа, тарди акс, мисра ва банд такрори каби турлари кўпроқ қўлланган. Шоир шеърляридаги ташобежул-атроф такрорининг асосини сўз ва сўз бирикмаси ташкил қилган. Тарди акс эса тескари қўлланиш асосида такрор ҳосил қилиши билан фаркланиб, бу усул грамматик жиҳатдан ўзгариб ва ўзгармай қўлланиши асосида қайтарилади ва ўзига хос услубий вазифа бажаради.

8. Шоир шеърлятида ҳалқа ҳамда мисра ва банд такрорлари шеърнинг умумий ғоясини бир бутунлик тарзида ўраб, мантқиқий яхлитликни таъминлаган. Айниқса, ҳалқа такрорида шеър охиридаги такрорланган мисра ёки банд ўзидан олдинги мисралар маъносининг умумлашмаси, ҳосиласи тарзида намоён бўлган.

9. Миртемир лексик ва лексик-синтактик такрорларнинг анафора, мукаррар, такрир, эпифора каби турларини қўллаган. Шоир шеърлятида мукаррар такрорини сўзлар юзага келтирган бўлса, анафора, такрир, эпифора такрорларини сўз ва сўз бирикмалари ҳосил қилган.

10. Миртемир шеърлятида энг кўп учрайдиган такрор – анафорадир. Шоир шеърлярида мисра бошидаги сўз ва сўз бирикмаларининг қайтарилиши айтиладиган фикр, мақсадни қайта-қайта уқтиришга хизмат қилган ва у мисрада орқама-кетин, турли мисраларда такрорланиб келган. Кузатишлар бундай қўлланишнинг Миртемир шеърлятида 14 дан ортиқ кўринишини аниқлаш имконини берди. Мисраларда ўрнига кўра анафорага зид бўлган эпифора мисра охиридаги бирликларнинг шеърини нутқдаги ифодавийлигини кучайтирган.

11. Миртемир шеърлятидаги такрорларни тадқиқ этиш асосида айтиш мумкинки, такрор шоир шеърлятининг етакчи услубий-маъновий фазилатларидан биридир. Мазкур услубий воситани Миртемир шеърляри асосида ўрганиш фонетик, лексик ҳамда грамматик такрорлар шоир назмий нутқининг ўзига хослигини таъминловчи, унинг бадиийлигини оширувчи лингвопоэтик восита сифатида юксак маҳорат билан қўлланганини кўрсатди.

ТАКРОРГА ОИД ТЕРМИНЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

АКРОМОНОГРАММА ва унинг кўринишлари анадиплозис, эпаналепсис, эпанафора, эпнострофа кабилар классик адабиётдаги тасбиғ санъатига тўғри келади. Акромонограммада бир тўртлик ёки байт қайси гап билан тугаса, иккинчиси шу birlik билан бошланади.

*Шошмайин шимирардим, мен-ку ташна эмасдим,
Қандайдир ташналигим қонгандай эди лекин.
Жилмайиб тагин қорсон тутса ҳам йўқ демасдим.
Уни ҳам ичар эдим шошмайин, секин-секин.*

*Секин-секин... ва лекин тап-тайёр бўлдим сархуш,
Аҳён-аҳён жилмаяр, жилмаярди ҳамон қиз.
Қўзларимда бу олам гўё эртас ва ё туш,
Ҳа, шундоқ ажиб қимиз.*

АЛЛИТЕРАЦИЯ (лат. ad-га, да; lit(t)era – ҳарф сўзидан) – бадиий нутқни янада ифодалироқ қилиш учун кўпинча шеърларда, баъзан прозада бир хил, оҳангдош товушларни такрорлаш.

– *Жиндак кутинг, – дейди дояси, –
Бир ўғилки, кўзга тўтиё...*
– *Салом, сулув, салом, сумбул соч,
Гулдастани ол эмас гуноҳ.*

АНАФОРА (гр. anaphora – юқорига чиқариш сўзидан) – стилистик фигуралардан бири бўлиб, мисраларнинг бошида ёки прозаик бадиий асардаги гапларнинг олдида бир хил жаранглаган товуш, оҳангдош сўз, ибора ёки йирикрок синтактик birlikларнинг такрорланиб келиши.

*У соғинар денгиз бўйини,
У соғинар онажонини!
У соғинар булбул куйини,
У соғинар еган нонини...*

АССОНАНС (лат. assonare – оҳангдошлик сўзидан) – гапда, мисра ва бандда бир хил унли товушларнинг қайтарилиши.

*Элдан айрилган бегона ...
Ёрдан айрилган девона,
Ёр, ўлгунча мен парвона,
Ёр севмайман ёр устина.*

АФФИКС ТАКРОРИ – бирор кўшимчанинг мисралардаги сўзларда такрор қўлланиб, услубий вазифа бажариши аффикс такрори ҳисобланади.

Паридай тиниққинам,

Тенгсиз жононагинам

Тонгги тушдай фусункор

Сен тўқимиш атласинг...

ГЕМИНАЦИЯ. Кўш ундошлик. Икки айнан бир хил ундошли ҳолатнинг юзага келиши. Бу восита ундошларнинг қаватланиши деб ҳам юритилади. Бунда ижодкорнинг маълум нарса-ҳодисага нисбатан кўшимча маъно оттенкаси сингдирилган бўлади, унга услубий маъно юклайди, тасвир объектига нисбатан ўз мақсадини ифодалай олади.

Негаки мен ҳамиша

Халқимга ишонгандим.

Халқимга ва инсоний

Ҳаққимга ишонгандим.

МУКАРРАР. “Мукаррар” сўзи “қайта-қайта, уст-устига” маъноларини ифодалайди. Шу ном билан аталувчи лафзий санъат эса байтнинг ҳар икки мисрасида жуфт сўз қўллашни назарда тутлади. Мукаррар лафз радд ул-ажуз ал-ас-садр санъатига ўхшаб байт мисраларининг турли ўринларида қўлланиши мумкин.

Кел, даврага кел, бинокор,

Соқчи йигит, чарогбон, ҳей,

Йўллар ошдик мўлжал-мўлжал,

Диёр-диёр, давон-давон.

НАҚАРОТ - кўшиқ ёки ашула қилиб айтиладиган шеърнинг ҳар бир банди ёки маълум бандларидан сўнг айнан қайтариладиган мисра, банд (байт) такрори.

Менинг юртим ҳарорати

Қирқ уч эмиш... баҳор бунда.

Тог бошидан ўрмон анқир

Сирли тунда, ойдин тунда.

Баҳор бунда, денгиз кулар,

Кулиши ҳам бир афсун-да...

Аёвлигим, нечун сени

Кўргим келур кунда-кунда.

Жонларга жон, атри жаҳон

Тонг чоғи ҳам ёдимдасен,

Не жононга тўлса денгиз

Қирғоғи ҳам, ёдимдасен.

Дилни жиндек жисзиллатса

Мунг доғи ҳам, ёдимдасен,

Аёвлигим, нечун сени

Кўргим келур кунда-кунда.

ПАРОНОМАЗИЯ “Парономазия”, - дейди Квинтилиан, - тингловчининг эътиборини сўзларнинг ё оҳангдорлиги, ё мувофиқ келиши ёки қарама-қарши қўйилиши билан уйғотадиган ва кучайтирадиган фигурадир. Уни анномазия ҳам дейди. У турли йўллар, масалан, сўз ўзининг ёнидаги сўзнинг келиши кўшимчалари ёрдамида турланган ҳолда ёки ҳеч ўзгаришсиз, кучли таъкид мақсадида такрорлаш йўли билан ҳосил қилинади.

Она тилим – онажоним тили бу,

Бешикданоқ сингган жону қулоққа.

Элу юртим хонумоним тили бу,

Қадимликдан ўхшар она тупроққа.

ПОЛИСИНДЕТОН. Гапда ёки мисрада айнан бир хил боғловчи воситаларнинг ёзувчи томонидан атайлаб, такрор ва такрор ишлатилиши. Полисиндетон ҳодисаси турли боғловчи воситалар (деб, ва, ҳам, -ки, қандай, қачон, қаерда, ким, кимки, негаки, қаердаки, қачонки, агар)нинг атайлаб, қайта-қайта қўлланиши орқали ифодаланади.

Ўз ўрнида ҳар гул товланур,

Ҳам товланур, ҳам оловланур.

ПРОЗАПОДОСИС - дистант такрор кўринишларидан бири. Бунда гап ёки мисра бошидаги айрим сўз ва бирикмаларнинг гап ёки мисра охирида такрорланиши тушунилади.

Бандага ҳар кун солади тангри!

Тангри балосини олади тангри! –

Дабди шоҳ. – Тинч қўйинг, уни тувлатманг,

Қулогим нолангиз билан гувлатманг.

РЕФРЕН (фр. refrain) – шеърда ҳар қайси банддан кейин қайтариладиган бир хил мисралар.

Оҳ, менинг боёқим юрагим,

Қанчага бўлиндинг, қанчага?

Бир кунми, бир ой, ё анчага?

Осонми шу зайл юрмагинг?

Ўзимга не қолди?

*Оҳ, менинг бечора юрагим,
Қанчага бўлиндинг бу элда.
Оқасан ҳар куни меҳр-селда,
Осонми шу зайл юрмагим,
Ўзимга не қолди?*

СЎЗ-ЎЗАК ТАКРОРИ – бадий матнда ёки шеър мисраларида бир хил ўзақли, яъни ўзақдош сўзнинг такрор қўлланиши.

*Бахтиёр шу тупроқ фарзанди, Аҳмад,
Шу элнинг камтарин, тугма куйчиси.
Шу халқ даласида кўтаргандинг қад,
Қайурса – қайғудош, тўйда – тўйчиси.*

ТАЗМИНИ МУЗДАВАЖ – мумтоз шеърятимизда кўпроқ қўлланилган бўлиб, шеърда унли ва ундош товушлар такрорига асосланган бадий санъат. Бу санъат шеър мисраларида унли ёки ундош товушларни ёнма-ён ёки ўзаро яқин тарзда келтириш билан байт талаффузини кучайтириш, мусиқийликни оширишни назарда тутди.

*Чечаклар ...
Чечаклар ўсган қабрлар олдида тўхтадим.
Сўлмас, сўнмас маънолар сочиб кетган
улузларни йўқладим ...*

ТАКРИР (арабча - такрор) – муайян мақсадда асар матнида лафз ёхуд маънони такрорлаш санъати. Бу санъат манбаларда “такрор”, “тардид”, “тасдир” каби номлар билан юритилган. Шеършунос аллома Атоуллоҳ Хусайний “Бадойиъу-с-санойиъ” номли асарида мазкур санъатни “такрир” деб юритган.

*Оғир алам...
Саҳна эркаси
Мангу, мангу, мангу кетибди...
Эркалаши мангу битибди...
Қон тошибди қонхўр кўзида...*

ТАНСИҚ УС-СИФОТ (арабча – сифатлар тизмаси) – шоир ёки адиб бир байтда ёки жумлада, шунингдек кетма-кет бир неча байт ёхуд жумлада тасвир объекти бўлган битта предмет ёнки шахсга хос бўлган бир неча хусусиятни, сифатларни пайдар-пай санаб кўрсатувчи санъат тури.

*Кўкракка уради ёқимтой салқин,
Чечаклар товланур – чечакларда ноз,*

*Ҳаммаси, ҳаммаси кўнгулга яқин,
Ҳаммаси дилрабо, суюк, сўлим, сўз ...*

ТАРДИ АКС (арабча ҳайдаш, тесқари, тесқари ҳайдаш, алмаштириш, ўзгартириш) – сўз, ибора, сўз бирикмасининг шу мисранинг ўзида, байтда терс такрорлаш санъати. Тарди акс тарихий поэтикага оид манбаларда “акс”, “тарду акс”, “табдил” деб ҳам юритилган. Тарди акснинг икки хил кўриниши мавжуд бўлиб, сўз ёки сўз бирикмалари иккинчи мисрада ҳеч қандай ўзгаришсиз айнан такрорланса “акси томм” (“тўла акс”) деб, ўзгариб такрорланса “акси ноқис” (“нуқсонли акс”) деб аталади.

*Ўша дам уйзотиб қўйди укаси...
Укаси уйзотиб қўйди дафъатан:
“Турунг, чой ичайлик, турунг тез, ака!
Бугун имтиҳон бор табиётдан
Юрунг, кеч қоламиз мактабга!”*

ТАШОБЕҲУЛ-АТРОФ (учма-уч улаш) – ёзувчи ўзи тузган гапнинг охиридаги сўзларни ёки мисра охиридаги бўлакни бошқа (кейинги) жумла ёхуд мисра бошида айнан келтириш (такрорлаш) йўли билан тарафларнинг ўхшашлигига эришиш усули. Бу санъат адабиётимиз тарихида сийрақроқ бўлса-да учраб турган. Тарихий поэтикага оид айрим асарларда у “тасбеғ” деб ҳам юитилган.

*Ўнгулда киришар кечаси бир вақт.
Бўйинларда чилвир, қўллари боғлиқ,
Ўнгулда гулхану тўрда бир қарахт,
Қарахт бир аждаҳо ... қўрқинч нечоғлик!*

ТАБДИЛ. “Тўғриламоқ” маъносидаги бу сўз шеърда содда отларни тартиб билан келтириш санъатини ифодалайди.

*Эсимга тушади оқсоч Туркистон,
Нодонлик, сарсонлик, гўллик, сўқирлик.
Бўюнтуруқ, жувоз, ташиналик, ёвзон,
Култена, ютоқ жар, қора чуқурлик*

УЧМА-УЧ УЛАШ (стик ёки симплока) – қ. Ташобеҳул-атроф.

ЭПИСТРОФА, яъни классик адабиётдаги тасдир санъатида банд ёки тўртлик бир сўз ёки ибора билан бошланиб, яна шу бирлик билан тугайди.

*Тўхта, ҳей!
Тўхта, қуёш!
Эшит, сўнгга тонг чоғидаги шеърятингга*

қўшиб сочарсан унинг қўшигини ...

Тўхта ел, тонг даракчиси, тўхта!

ЭПИФОРА (гр. ері – сўнг, phoros – олиб борувчи сўзларидан).

Параллел тузилган нутқ парчалари охирида айни бир элементнинг такрорланишидан иборат услубий восита.

Эй тўлқинлан, оқ ўланам,

Чақмоқ бўлиб чақ, ўланам,

Жўр бўл, қолма тоқ, ўланам,

Кўнгишларни ёқ ўланам.

ХАЛҚА – ўзбек шеърлятида кенг қўлланилган бадий такрорлардан бири. Бунда шеърнинг бошида келган мисра ёки банд шеърнинг охирида такрорланади. Халқа, биринчидан, шеър гоясини кўрсатса, иккинчидан, шеърнинг бошқа бандларини ўз доирасига қамраб олади – шеърнинг композицион бир бутунлигини вужудга келтиради.

Ҳаттоки, пучак ҳам тама қилмовдим,

Кунларим-ку ахир гавҳардан ортиқ,

Сира ўйламовдим, чама қилмовдим,

Не кун, ҳар дақиқам қутлуг бир тортиқ,

Ҳаттоки, пучак ҳам тама қилмовдим,

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
3. Каримов И.А. Адолатли жамият сари. – Т.: “Ўзбекистон”, 1998. – Б. 160.
4. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. – Т.: “O'zbekiston”, 2015. – В. 304.
5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2008. – Б. 176.
6. Абдиев Э. Язык и стиль произведений Камиля Яшена. – Т.: “Фан”, 1990. – С. 88.
7. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Т.: “Фан”, 1983. – Б. 88.
8. Абдуллаева Л. Стилистическая дифференциация лексики узбекской художественной литературы: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1980. – С. 22.
9. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. – Т.: “Фан”, 1981. – Б. 59.
10. Абдурахмонов Х. Мақол ва маталларда такрор компонентларнинг қўлланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. – 3-сон. – Б. 60-63.
11. Абдурахмонов Ф. Ёзма нутқ услубларини яратувчи воситалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1994. – 3-сон. – Б. 29-32.
12. Адабиёт назарияси. Абадий асар. Биринчи жилд. – Т.: “Фан”, 1978. – Б. 416.
13. Адабиётшунослик терминлари луғати / Тузувчилар: Ҳ.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. – Т.: “Ўқитувчи”, 1967. – Б. 300.
14. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати / Н.Ҳотамов, Б.Саримсоқов. – Т.: “Ўқитувчи”, 1979. – Б. 368.
15. Адиллов М.И. Система повторов в азербайджанском языке: Автореф. дисс. ... доктора филол. наук. – Баку, 1968. – С. 46.
16. Азизов Қ. Миртемир. – Т.: Бадий адабиёт, 1969. – Б. 110.

17. Алиев Б. Ҳозирги замон ўзбек шеърятда поэтик маҳоратнинг айрим масалалари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1995. – Б. 23.
18. Аристотель. Поэтика / М. Маҳмудов ва У. Тўйчиев таржимаси. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1980. – Б. 149.
19. Астафаева И.М. Виды синтаксических повторов и стилистическое исследование: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1964. – С. 18.
20. Афоқова Н. Абдулла Орипов лирикасида бадий санъатлар: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1997. – Б. 25.
21. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Наука, 1969. – С. 608.
22. Ахметов З.А. Казахское стихосложение. – Алма-Ата: Наука, 1964. – С. 460.
23. Аъламова М. Такрор ва унинг айрим хусусиятлари // Ўзбек филологиясининг актуал масалалари. – Т., 1977. – Б. 169-173.
24. Аҳмедов А. Фуркат поэзиясининг лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Т., 1960. – Б. 139.
25. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Т.: “Фан”, 1983. – Б. 157.
26. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Т.: “Фан”, 1985. – Б. 200.
27. Бобоева С. Ҳамид Олимжон поэзиясининг лексик хусусиятлари. – Т.: “Фан”, 1989. – Б. 54.
28. Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2001. – Б. 122.
29. Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Т.: “Ўқитувчи”, 1996. – Б. 344.
30. Боймирзаева С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – Б. 22.
31. Буранова М. Структурно-семантические особенности редупликативных слов в английском и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – С. 18.
32. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М.: Наука, 1959. – С. 248.
33. Виноградов В.В. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. – М., 1963. – С. 206.

34. Воҳидов Э. Ишқ савдоси: Сайланма: Уч жилдли. – Т.: Шарқ, 2000. – 1-жилд. – Б. 416.
35. Глазырина С.А. Стилистические и текстообразующие функции повтора словообразовательных единиц: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1993. – С. 24.
36. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадий стиль. – Т.: “Фан”, 1988. – Б. 208.
37. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. – Т.: “Фан”, 1962. – Б. 316.
38. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. – М.: Учпедгиз, 1954. – С. 288.
39. Ёриев Б. Язык поэзии М. Шайхзаде: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1979. – Б. 22.
40. Ёрматов И. “Алпомиш” достонида сўз такрори шакллари кўлланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – 5-сон. – Б. 53-58.
41. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. – Т.: “Фан”, 2005. – Б. 162.
42. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т., 1983. – Б. 168.
43. Исҳоқов Ё. Поэтик анъана ва индивидуал услуб // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1978. – 1-сон. – Б. 33-39.
44. Исҳоқов Ё. Радд ул-матлаъ // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1973. – 1-сон. – Б. 77-78.
45. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: Зарқалам, 2006. – Б. 128.
46. Исҳоқов Ё. Тарди акс // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971. – 6-сон. – Б. 81-83.
47. Исҳоқов Ё. Ташобеҳул-атроф // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. – 1-сон. – Б. 90-92.
48. Исҳоқов Ё. Қайтариш санъати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. – 2-сон. – Б. 83-87.
49. Йўлдошев Б. Бадий нутқ стилистикаси. – Самарқанд: СамДУ, 1982. – Б. 82.
50. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Т.: “Фан”, 2007. – Б. 123.
51. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Т.: “Фан”, 2008. – Б. 160.
52. Йўлдошев М., Ядгаров Қ. Бадий матннинг лисоний таҳлили. – Т.: ТДПУ, 2007. – Б. 111.

53. Кабилова З. Ўзбек тилининг фоносемантик воситалари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б. 25.
54. Каримов С. Бадиий услуб ва тилининг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУ, 1994. – Б. 72.
55. Каримов С. Ўзбек тили функционал стилистикаси. – Самарқанд: СамДУ, 2010. – Б. 192.
56. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. – Самарқанд: Зарафшон, 1992. – Б. 140.
57. Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – С. 375.
58. Келдиёрова Г. Ўзбек бадиий нутқида антитеза (Э.Воҳидов шеърятти мисолида): Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2000. – Б. 26.
59. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. – М.: Наука, 1978. – С. 218.
60. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. – Т.: “Ўқитувчи”, 1995. – Б. 88.
61. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: “Ўқитувчи”, 1963. – Б. 496.
62. Мамажонов А. Периоды в современном узбекском литературном языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1975. – С. 28.
63. Мамажонов А. Такрор ва унинг синтактик-стилистик функцияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – 6-сон. – Б. 59-61.
64. Мамажонов А. Кўшма гап стилистикаси. – Т.: “Фан”, 1990. – Б. 112.
65. Мамажонов С. Услуб жилолари. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1972. – Б. 219.
66. Мамазияев О. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градация: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Фарғона, 2004. – Б. 25.
67. Маҳқамов Н. Адабий норма ва плеоназм. – Т.: “Фан”, 1988. – Б. 95.
68. Маҳмудов Н. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1987. – 4-сон. – Б. 34-36.
69. Маҳмудов Н. Тил. – Т.: Ёзувчи, 1998. – Б. 40.
70. Маҳмудов Н. Ўзимиз ва сўзимиз. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1997. – Б. 110.

71. Мирзаев И. Лингвистик поэтика ва унинг филологик таҳлилдаги ўрни // Лингвопоэтика масалалари. – Самарқанд, – 2001. – Б. 72-76.
72. Мирзаев И. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста. (На материале современной узбекской поэзии): Автореф. дисс. ... доктора филол. наук. – Т., 1992. – С. 47.
73. Миртемир. Асарлар: Тўрт жилдди. 1-4-жилдлар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1980-1983. 1-жилд. 1980. – Б. 384; 2-жилд. 1981. – Б. 376; 3-жилд. 1982 – Б. 240; 4-жилд. 1983. – Б. 240.
74. Миртемир замондошлари хотирасида. – Т.: “Фан”, 1982. – Б. 224.
75. Миртожиев М., Тоҳиров З. Сўз маъносининг бўёғи. – Т.: “Ўзбекистон”, 1980. – Б. 23.
76. Миртожиев М. Товушлардаги маънолар. – Т.: “Ўзбекистон”, 1982. – Б. 24.
77. Мирхайдаров Х. Рифма и индивидуальный стиль. (На материале узбекской советской поэзии): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1992. – С. 25.
78. Муҳаммаджонова Г. Ўзбек тили лексикаси тараққиётининг баъзи масалалари. – Т.: “Фан”, 1982. – Б. 88.
79. Муҳаммаджонова Г. 80-йиллар охири 90-йиллар бошлари ўзбек шеърятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 25.
80. Мўминов Ғ. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида фольклорнинг роли. – Т.: “Фан”, 1985. – Б. 128.
81. Назиржонова Ф. Миртемир ижодига хос оригинал иборалар // Тилшунослик масалалари. – Т., 1978. – Б. 199-203.
82. Назиржонова Ф. Миртемир поэзиясида умумтуркий лексик қатлам // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1978. – 1-сон. – Б. 70-71.
83. Назиржонова Ф. Миртемир шеъряттида диалектизмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1976. – 1-сон. – Б. 82-84.
84. Назиржонова Ф. Миртемир шеъряттида синонимларнинг қўлланиши // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – Т., 1975. – Б. 168-172.
85. Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Т.: “Ўқитувчи”. 1992. – Б. 136.

86. Нормаматов С. Абдулла Авлоний шеърятти лексикасининг маъновий-услубий хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2011. – Б. 25.
87. Одинцов В.В. О языке художественной прозы. – Москва: Наука, 1973. – С. 104.
88. Отаёр. Куёшни кўргали келдим. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б. 208.
89. Ражабов Д. 80-йиллар ўзбек шеъряттида поэтик маҳоратнинг айрим масалалари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1995. – Б. 29.
90. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Т.: “Фан”, 1995. – Б. 155.
91. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод, 1972. – Б. 180.
92. Рихсиева Г. Шеърятдаги гапларнинг актуал бўлинишида анафоралар ўрни: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1999. – Б. 25.
93. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1979. – Б. 216.
94. Рустамов М. Гадоий девони тилининг лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Т., 1992. – Б. 141.
95. Сабирдинов А. Ойбекнинг поэтик маҳорати: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 46.
96. Сайидов Ё. Фитрат бадий асарлари лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2001. – Б. 24.
97. Самадов Қ. Ойбек – сўз санъаткори. – Т.: “Ўзбекистон”, 1965. – Б. 32.
98. Содиқова М. Ўзбек тилида кучайтирув воситалар // “Ўзбек тили ва адабиёти”. – Тошкент, 1974. – 1-сон. – Б. 36-40.
99. Султон И. Адабиёт назарияси. – Т.: “Ўқитувчи”, 1986. – Б. 408.
100. Стеблева И.В. Происхождения и развитие тюркской аллитерационной системы в связи и историческим родством тюркских и монгольских языков // Советская тюркология. – Москва, 1971. – № 6. – С. 80-84.
101. Тимофеев Л.И., Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. – М.: Учпедгиз, 1958. – С. 188.
102. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1971. – С. 464.

103. Тожибоев М. Муҳаммад Шабоний девони тилининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 24.
104. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. – Л.: Сов. писатель, 1959. – С. 283.
105. Тошалиева С. Ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1998. – Б. 27.
106. Тухсанов М. Микротекст и система средств выражения его когерентности в узбекской художественной речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1987. – С. 17.
107. Тўйчиев У. Ўзбек адабиёттида бадийлик мезонлари ва уларнинг маромлари. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2011. – Б. 507.
108. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: “Фан”, 1985. – Б. 376.
109. Тўланова Н. Ҳозирги ўзбек шеъряттида бадий санъатларнинг лисоний-услубий таҳлили (Ш.Раҳмон, А.Ўктам, И.Мирзо шеърятти мисолида): Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б. 25.
110. Тўрабекова С. Гафур Ғулом поэмаларининг тили ва стили ҳақида: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Т., 1961. – Б. 175.
111. Тўхтаסיнова О. Ўзбек тилида лексик окказионализмлар ва уларнинг бадий-эстетик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2007. – Б. 25.
112. Умуркулов Б. Бадий адабиётда сўз. – Т.: “Фан”, 1993. – Б. 132.
113. Уринбаев З.Б. Лингвистическая природа редупликаций в современном узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – С. 18.
114. Фитрат А. Адабиёт қоидалари / Масъул муҳаррир Б. Назаров. – Т.: “Ўқитувчи”, 1995. – Б. 112.
115. Халилов Т. Миртемир маҳорати. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1980. – Б. 127.
116. Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка “Лисан ат-гайр” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – С. 19.
117. Ходжамқулов У. Миртемир лирикасида сўз ва образ: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 25.

118. Ходжамкулов У. Миртемир шеърятда сўзнинг эстетик таъсир имкониятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2004. – 2-сон. – Б. 60-61.

119. Чориев Б. Фафур Ғулом поэзияси лексикасининг айрим масалалари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1972. – Б. 29.

120. Шадиёва Д. Муҳаммад Юсуф шеърятда лингвопоэтикаси: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2007. – Б. 25.

121. Шарофиддинов О. Миртемир // Замон. Қалб. Поэзия. – Т.: Ўзадабийнашр, 1962. – Б. 232.

122. Шукуров Н. Сўз сеҳри, шеър меҳри. – Самарқанд: Зарафшон, 1992. – Б. 216.

123. Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1973. – Б. 170.

124. Шукуров Р. Синтактик параллелизмнинг услубий вазифалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2004. – 2-сон. – Б. 73-75.

125. Шукуров Р. Синтактик параллелизм – поэтик фигура // Фарғона ДУ илмий хабарлари. – Фарғона, 2004. – 1-сон. – Б. 27-30.

126. Шукуров Р. “Турксиб йўлларида” шеърда бадий такрор // Нафис гулим – шоир, ёзувчи ва олим: Илмий-назарий анжуман материаллари. – Фарғона, 2003. – Б. 95-96.

127. Шукуров Р. Ҳ.Олимжон асарларида қўлланган такрорларнинг услубий хусусиятлари // Экология ва аёл. Илмий анжуман материаллари. – Фарғона, 2003. – Б. 190-191.

128. Юлдашев Б. Стилистический анализ узбекской художественной прозы. – Т.: “Уқитувчи”, 1989. – С. 136.

129. Якуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Т., 2005. – Б. 48.

130. Яхшиева Г. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1997. – Б. 25.

131. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдди. – Т.: ЎзМЭ, 2005. – 10-жилд. – Б. 612.

132. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати / Ш.Раҳматуллаев, Н.Маматов, Р.Шукуров. – Т.: “Ўқитувчи”, 1980. – Б. 231.

133. Ўзбек тили грамматикаси: 2 жилдди / Ғ.Абдурахмонов, Ш.Шоабдурахмонов, А.Ҳожиевлар таҳрири остида. – Т.: “Фан”, 1975. – 1-жилд. – Б. 612; – Т.: “Фан”, 1976. – 2-жилд. – Б. 560.

134. Ўзбек тили грамматик қурилиши ва стилистикаси масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Самарқанд: СамДУ, 1995. – Б. 107.

135. Ўзбек тили лексикологияси // Масъул муҳаррирлар: А.Ҳожиев, А.Аҳмедов. – Т.: “Фан”, 1981. – Б. 314.

136. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдди. 1-5-жилдлар. – Т.: ЎзМЭ, 2006-2018. 1-жилд. 2006. – Б. 680; 2-жилд. 2006. – Б. 672; 3-жилд. 2007. Б. 688; 4-жилд. 2008. – Б. 608; 5-жилд. 2008. – Б. 592.

137. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати / Ш.Раҳматуллаев, М.Қодиров. – Т.: Университет, 1999. – Б. 142.

138. Ўзбек тили стилистикаси / А.Шомақсудов, И.Расулов, Р.Қўнғуров, Ҳ.Рустамов. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б. 248.

139. Ўзбек тили тасвирий ифодаларининг изоҳли луғати / Р.Расулов, И.Умиров. – Т.: “Ўқитувчи”, 1997. – Б. 38.

140. Ўринбоев Б. Бадий текстнинг лингвистик таҳлили / Б.Ўринбоев, Р.Қўнғуров, Н.Лапасов. – Т.: “Ўқитувчи”, 1990. – Б. 216.

141. Ўринбоев Б. Функционал услубият ва унинг моҳияти. – Т.: “Фан”, 1992. – Б. 36.

142. Қиличев Б. Ўзбек тилида пантонимия: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1997. – Б. 22.

143. Қиличев Э. Бадий тасвирий лексик воситалари. – Т.: “Фан”, 1982. – Б. 87.

144. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. – Т.: “Ўқитувчи”, 1985. – Б. 102.

145. Қосимова М. Бадий нутқ индивидуаллигининг лингвистик хусусиятлари. (Тоғай Мурод асарлари мисолида): Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2007. – Б. 24.

146. Курбонов Т. Публицистик асарларда такрорнинг стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили стилистикасидан кузатишлар. – Самарқанд, 1981. – Б. 60-69.

147. Курбонов Т. Тарихий бадий асар ва давр тили масалалари. – Т.: ЎзМЭ, 2006. – Б. 132.

148. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Т.: “Фан”, 1977. – Б. 152.

149. Қўнғуров Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари / Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. – Т.: “Ўқитувчи”, 1992. – Б. 160.

150. Кўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Т.: “Фан”, 1977. – Б. 168.
151. Ҳайдаров А. Бадиий матннинг фоностилистик воситалари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2008. – Б. 22.
152. Ҳамид Олимжон. Мукамал асарлар тўплами: Ўн жилдли. –1-жилд. – Т.: Фан, 1979. – Б. 404; –2-жилд. – Т.: Фан, 1979. – Б. 228.
153. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 194.
154. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малохати. – Т.: Шарқ, 1999. – Б. 240.
155. Ҳожиаҳмедов А. Шеърини санъатлар ва мумтоз қофия. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 160.
156. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 96.
157. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: ЎзМЭ, 2002. – Б. 168.
158. Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Т.: Ўзфанакаднашр, 1963. – Б. 146.
159. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Т.: “Ўқитувчи”, 1974. – Б. 307.
160. Ҳозирги ўзбек адабий тили / Ш.Шоабдурахмонов, И.Расулов, М.Асқарова, А.Ҳожиев, Ҳ.Дониёров. 1-қисм. – Т.: “Ўқитувчи”, 1980. – Б. 446.
161. Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ / Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1981. – Б. 400.
162. Ҳамид Олимжон. Мукамал асарлар тўплами: Ўн жилдли. – Т.: “Фан”, 1979. – 1-жилд. – Б. 404.
163. Ҳамид Олимжон. Мукамал асарлар тўплами: Ўн жилдли. – Т.: “Фан”, 1979. – 2-жилд. – Б. 228.

МУНДАРИЖА

К И Р И Ш.....	3
I БОБ. МИРТЕМИР ШЕЪРИЯТИДА ФОНЕТИК ТАКРОРЛАР	19
.....	23
1.1. Аллитерация.....	34
1.2. Геминация.....	36
1.3. Ассонанс.....	40
ҚИСҚА ХУЛОСАЛАР.....	40
II БОБ. МИРТЕМИР ШЕЪРИЯТИДА ГРАММАТИК	41
ТАКРОРЛАР.....	42
2.1. Ташбеҳул-атроф.....	46
2.2. Ҳалқа.....	53
2.3. Тарди акс.....	59
2.4. Мисра ва банд такрори.....	66
ҚИСҚА ХУЛОСАЛАР.....	66
III БОБ. МИРТЕМИР ШЕЪРИЯТИДА ЛЕКСИК ВА ЛЕКСИК-	68
СИНТАКТИК ТАКРОРЛАР.....	69
3.1. Анафора.....	79
3.2. Мукаррар.....	85
3.3. Такрир.....	92
3.4. Эпифора.....	97
ҚИСҚА ХУЛОСАЛАР.....	99
УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР.....	99
ТАКРОРГА ОИД ТЕРМИНЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ	101
ЛУҒАТИ.....	101
ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.....	107

ҚАЙДЛАР УЧУН

А.М.ШОҒҚОРОВ

ЎЗБЕК ТИЛИДА БАДИИЙ ТАКРОР

Тошкент – «Fan va texnologiya» – 2019

Мухаррир: Ш.Кусербаева
Тех. мухаррир: А.Мойдинов
Мусаввир: Ф.Тишабаев
Мусахҳиҳа: Ш.Мирқосимова
Компьютерда
саҳифаловчи: Н.Рахматуллаева

Е-mail: tipografiyacent@mail.ru Тел: 71-245-57-63, 71-245-61-61.
Нашр.лиц. АЛ№149, 14.08.09. Босишга рухсат этилди 26.04.2019.
Бичими 60x84 ¹/₁₆ «Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табоғи 7,25. Нашр босма табоғи 7,5.
Тиражи 100. Буюртма № 69.

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» da chop etildi.
100066, Toshkent shahri, Olmazor kўchasi, 171-uy.**

FAN VA
TEXNOLOGIYALAR

ISBN 978-9943-5676-8-9

9 789943 567689

FAN VA
TEXNOLOGIYALAR

ISBN 978-9943-5676-8-9

9 789943 567689